

8 C

894 . 362. 0 92 [ახუნდოვი შირხა ფაქალი]

ფ 329

7—2—2

„ისტორიული დამსახურება ფასდება არა იმის მიხედვით, თუ რა არ მოუციათ ისტორიულ მოღვაწეებს თანამედროვე მოთხოვნებთან შედარებით, არამედ იმის მიხედვით, თუ რა მოგვცეს ახალი თავიანთ წინამორბედებთან შედარებით“.

3. 0. ლ ე ნ ი ნ ი

I. ბ ა მ ო ლ ვ ი ძ ე ბ ა

განჯაში, აღმოსავლეთის დიდი წარსულის მოკმე ამ ძველთა-
ძველ ქალაქში, შაჰ-აბასის მეჩეთის ბნელსა და ნესტიან საკანში,
არაბული კალიგრაფიის მასწავლებელი თავის შეგირდებს წვრთნი-
და. ერთ დღეს, ამ შუახნის გამხდარმა, მუდამ დაფიქრებულმა და
რადაც იდუმალი სევდით შეპყრობილმა კაცმა თავის მეტისმეტად
ჭკვიან და ბეჭით მოწაფეს ჰკითხა:

- მირზა ფათალი, ამიერიდან რას აპირებ?
- მინდა სასულიერო პირი გავხდე.
- როგორ, შენც თაღლითებს და შარლატანებს გინდა მიე-
მატო?

არა, მირზა ფათალი, მატყუარების ბრბოში ნუ გაერევი და შენს
ცხოვრებას ამაოდ ნუ გაფლანგავ. გირჩევნია, სხვა საქმეს მოჰკიდო
ხელი... ღვთისმოსივით შეგირდს აღმზრდელი ბიძის ახუნდ ალესქე-
რის ჩაგონებით მოლად გახდომა გადაეწყვიტა, მაგრამ მასწავლე-
ბელი მტკიცედ გადაედომა ამ განზრახვას. მან თვალწინ გადაუშალა
მირზას ისლამის კულტის მსახურთა საქმიანობის ნამდვილი სურა-
თები. სამყაროში ყოველივე თავისი წესით ხდება და ვინმეს ჩარე-
ვით არ შეიცვლება ქვეყნის ბრუნვაო. ბრძენმა მასწავლებელმა აუ-
ხსნა შეგირდს, რამდენი მშვიერ-მწყურვალ იყო ამ წარმატალ წუ-
თისოფელში და მხოლოდ ერთეული ადამიანები ხარობდნენ ქვეყნის
სიკეთითა და დოვლათით.

მასწავლებლის სიტყვებმა დააფიქრა ცნობისმოყვარე ჭაბუკი,
თითქოს თვალეები აუხილა; ახლა სხვაგვარად აკვირდებოდა ცხოვრე-
ბას. მის ხსოვნაში გაცოცხლდა მშობლების მუდამ ტანჯული და

დაღვრემილი სახეები; თვალწინ დაუდგა სოფლის მოლა, საცოდავი გლეხები ხელგაწვდილნი მუდამ უკან რომ დასდევდნენ და რაღაცას ევადრებოდნენ; ძონძებში გამოხვეული სოფლიდან სოფელში მიახეტიალე მათხოვრები, რომლებიც საკუთარ თავს დერვიშებს უწოდებდნენ და უცნაურ ამბებს ჩმახავდნენ. შიშველ-ტიტველ საცოდავ ხალხს კი მათი ნათქვამი სჯეროდა, უკანასკნელ ლუკმას პირიდან იღებდა და მათ აძლევდა. ათასი კითხვა აღეძრა ჰაბუკს და გულდაწყვეტილმა გაიფიქრა, თურმე აქამდე ყურანისა და სპარსული ყაზალების მეტი არაფერი ვიცოდი, ცხოვრებას არ ვიცნობდიო. მაგრამ მომავალი წინ იყო, წინ იყო ახალგაზრდობა. მირზა ფათალიმ ხელი აიღო განზრახულ საქმეზე. უარი თქვა მოლად წასვლაზე, მიატოვა განჯა, სულის შემხუთავი მეჩეთი, დაბრუნდა მშობლიურ ნუხაში და იქ სხვა გზებით, სხვა ბილიკებით გაიკაფა გზა ცხოვრებაში. ამ დროს ყური მოჰკრა, ხელისუფლებამ ნუხაში რუსული სკოლა გახსნათ. ამ ენის შესწავლა კი მეტად სასურველი და საჭირო იყო. ეს კალიგრაფიის მასწავლებელმაც შთაავონა ჰაბუკს.

ამის შემდეგ დიდი ხანი არ გასულა და მუსლიმანთა სათაყვანო ქალაქიდან, მექადან, დაბრუნდა მუჰამედის საფლავის მოსალოცად წასული ახუნდი ჰაჯი ალესქერი, რომელსაც აღზრდილმა ყველაფერი გაუმეღავენა.

დაფიქრდა ჰეკიაჰი მოხუცი; პატარა მირზას მან მისცა ხელში წიგნი, შეაყვარა სპარსული პოეზია, გზა გაუწალდა არაბულ სიბრძნეში, შეასწავლა მუსლიმანური ღვთისმეტყველება, ყურანი ცხოვრების მეგზურად და წინამძღვრად დაუსახა, ხოლო კალიგრაფიის ხელოვნებაში გასაწაფავად, განჯაში შეგირდად ჩაუყვანა ზემოხსენებულ ბრძენს. ახლა მირზა ცხოვრების დამოუკიდებელ გზაზე უნდა გამოსულიყო, მაგრამ ზოგჯერ დასახულ მიზანთან მისული კაცი, წინასწარ გაუთვალისწინებელი მიზეზისა თუ შემთხვევის გამო, მოულოდნელად გეზს შეიცვლის, ახალი მიზნები და ამოცანები უჩნდება. ასე მოხდა მირზა ფათალი ახუნდოვის ცხოვრებაშიც. კავკასიაში ცხოვრების ახალმა სიომ დაჰქროლა, მოხუცი ჰაჯი ალესქერი მიხვდა, რომ ნასწავლი კაცისათვის მხოლოდ სპარსულ-არაბული განათლება აღარ იყო საკმარისი, ცხოვრება მეტს ითხოვდა. ამიტომ მცირე ყოყმანის შემდეგ წინდახედული ჰაჯი ალესქერი დაჰყვა ჰაბუკის ნებას და თან გაიყოლა იგი ნუხაში. ოცი წლის მირზა ფათალი მართლაც

შევიდა რუსულ სკოლაში. ერთი წელი დაჰყო, მაგრამ ენა ვერ შეიტვისა. არც ასაკი უწყობდა ხელს, თანაკლასელები მასზე ბევრად უმცროსები იყვნენ. მაგრამ უკან ხომ ველარ დაიხვედა. შინაგანი ზმა რაღაც სიახლისაკენ უხმობდა. მისთვის რომ გეკითხათ, რა გსურს ამიერიდან, რა დაისახე ცხოვრების მიზნად, ან რად მიისწრაფვი თბილისისაკენო, გარკვეულ პასუხს ვერ მიიღებდით; მხოლოდ ერთი რამ იცოდა ჭაბუკმა: ბრმად ვერ მიენდობოდა მუსლიმანურ თეოლოგიას, საკუთარი თვალით უნდა ეხილა განჯელი ბრძენის მირზა შაფის მიერ აღწერილი და დახატული ცხოვრების ნამდვილი სურათები. მხოლოდ თბილისისაკენ ისწრაფვოდა ჭეშმარიტად თავისი ქვეყნის სამსახურისათვის დაბადებული ოცლაორი წლის ჭაბუკი.

1834 წელი იწურებოდა. ოქროსფერ შემოდგომას თავისი ეშინი და ლაზათი შეემატებინა თბილისისათვის. მეტეხი და ნარიყალა ამაყად დასცქეროდნენ ძველთაძველ ქალაქს, სადაც ფრთებს ისხამდა ახალი ცხოვრება. თბილისი ნელ-ნელა კარგავდა აზიურ იერს, თუმცა ჯერ კიდევ აჩნდა აღმოსავლური ყოფის ფერთა ნაჩრობა: მეჩეთი თვალს უსწორებდა სიონს, იცოხნებოდნენ განჯა-შამქორის გზით ირანიდან მოსული აქლემები, სიუხვით განთქმულ ბაზარზე მადლიან ქართულთან ერთად ისმოდა სპარსული, სომხური, აზერბაიჯანული, ოსმალური, არაბული, შიგადაშიგ რუსულსაც გაიგონებდით. ახალი ცხოვრების ზღურბლთან იდგა თბილისი. სახლები და ქუჩები ფერს იცვლიდნენ, ხალხმაც იმრავლა — რუსი მოხელეებისა და ოფიცრების გარდა, იმატეს უცხოელებმა და ისედაც მრავალფეროვანი ეს ძველთაძველი ისტორიული ქალაქი ახლა კიდევ უფრო მეტად იზიდავდა ყველას.

მეფის რუსეთის მთავრობამ მის მიერ დაპყრობილი ამიერკავკასიის სამხედრო-ადმინისტრაციულ ცენტრად თბილისი აირჩია. ამიერიდან კავკასიის ყველა კუთხიდან აქეთ მოემართებოდნენ ჩაგრულნიც და ბედისაგახ გალალებულნიც. ჩაგრულნი სამართალს ეძიებდნენ, მაგრამ ამაოდ, ბედის ნებიერნი კი ახალ დროებასთან შეგუებას ცდილობდნენ და ერთგულებას ეფიცებოდნენ ჩრდილოეთიდან მოსულ მბრძანებლებს. თბილის-ქალაქისკენ მომავალ გზაზე მგზავ-

არებს რა გამოლევდა და, აი, ოქტომბრის ერთ მშვენიერ დღეს, მწუხრის უამს, თბილისს მოუახლოვდა ორი მხედარი: ერთი — ჭარმაგი მოხუცი, მეორე კი — ახალგაზრდა. უცხოდ ეჩვენებოდათ ირგვლივ ყველაფერი. აშკარა იყო, პირველად დადგეს ფეხი თბილისის მიწაზე.

დაქანცულები იყვნენ ცხენებიცა და მხედრებიც. მოხუცმა სადავე მოსწია, ცხენი შეაყენა, სურდა, ჭაბუკს მის მხარდამხარ ეელო. ჭაბუკის თვალთაგან გამოსჰვიოდა რაღაც უთქმელი სიხარული და მოკრძალება, მიუხვდა სურვილს თავის მამობილს, არ დააყოვნა, წამოეწია, მხარი გაუსწორა. ეს კეთილი მოხუცი თავის მეორე მამად მიაჩნდა. ეს გაიფიქრა და ჭაბუკ მხედარს გაახსენდა თავისი ხან დარდიანი და ხანაც უდარდელი ბავშვობის დღეები, ხეტიალი სოფლიდან სოფელში, ქალაქიდან ქალაქში: ნუხა, ხამნე, ჰორანდი, ელენთუქი, განჯა, ნუხა, კვლავ განჯა და ისევ ნუხა და ყველგან მოხუცა პაჭი ალესქერის სითბო და მზრუნველობა.

ხელმოკლეობით გატანჯულ ღვიძლ მამას, მირზა მამედ-თალი ბენ პაჭი აჰმედს, ირანის აზერბაიჯანის ერთ მიყრუებულ სოფელში, ხამნეში, დაუყრია მშვიერ-მწყურვალე ცოლ-შვილი, ლუქმაპურის საშოვნელად არაქსზე გადმოსულა, წვრილმანი ვაჭრობით უვლია და ასე ნელ-ნელა ჩამოსულა ნუხაში. გასულა ხანი, მარტოხელა ცხოვრებამ მოგზავრებია და კვლავ შეურთავს ცოლი. ამ ქორწინების შედეგად, 1812 წლის 30 ივნისს მშობლიური ქვეყნის გულში, ქ. ნუხაში, დაიბადა მირზა ჯათალი ახუნდოვი. სიხარულის სხივმა შეანათა მამედ-თალის ახალ ოჯახში, მან ცოტაოდენი ფულიც იშოვა, მაგრამ აქ მაინც არ უდგებოდა გული და კვლავ ხამნესკენ ისწრაფვოდა, სადაც პირველი ჯაღები ელოდა. ხამნეში ერთ ჭერქვეშ ახლა ორ ოჯახს უნდა ეცხოვრა. როგორც მოსალოდნელი იყო, ქალები ერთმანეთში ვერ მორიგებულან და მირზა ჯათალის დედას, რომელიც მეორე ცოლის უფლებათ იყო მოყვანილი, გაცლა ურჩევია. დღე და დამ ცრემლს ღვრიდა თურმე მბრძანებელი ქმრის წინაშე ქალი, ევედრებოდა, პირმშო მისთვის მიეცა; მეც მქონდეს ამ ტიალ წუთისოფელში პატარა სიხარული, ნუგეშს ნუ მომიცევთ, გამატანე ჩემი ბუკუნა, ჩემი პატარა მირზაო. მაგრამ ქალის ვედრებამ ვერ გატეხა ჩიუტი კაცი, დედის ცრემლმა ვერ მოუღებო მამას ქვადქცეული გული. და, აი, იმ მძიმე წუთებში, როცა აქლემი ადგილიდან უნდა დაძრულიყო და სამუდამოდ დაეშორებინა გულდაკოდილი დედა

შვილისაგან, ორი-სამი წლით უფროს დას გაუღვიძებია დილის ტბებზე ძილში მყოფი ნორჩი მირზა ფათალი და უთქვამს: იჩქარე, მარჯვედ იყავ, დედას ჰკარგავო. დედა ტიროდა და ბავშვი თავგანწირული გაჰკიოდა. „გასტეხს ქვასაცა მაგარსაო“, უთქვამს ბრძენს და მამედ-თალიმაც ველარ გაუძლო თურმე, თვალეზე ცრემლები მოადგა და ბიჭი ქალს გაატანა.

დედა-შვილმა გასწია მეზობელ ყარადაღს, რომლის მახლობლად მდებარე სოფელ ჰორანდში იმხანად ცხოვრობდა ქალის ბიძა, კეთილშობილი, იმ დროს საკმაოდ განათლებული და მუსლიმანურ-ფანატიკური სულისკვეთებისაგან შედარებით თავისუფალი ახუნდი, ზემოხსენებული ჰაჯი ალესქერი. იმ დღიდან მირზა ფათალის ღვიძლი მამა აღარ უნახავს. სამაგიეროდ, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, მან შეიძინა „მეორე მამა“, რომელმაც დიდი ამაგი დასდო მის აღზრდასა და განათლებას. ჯერ ყურანს მასწავლიდა, მერე კი ნელ-ნელა სპარსული და არაბული წიგნების კითხვაც დამაწყებინა და რაკი მიშვილა კიდევ, ამიერიდან ხალხი ჰაჯი ალესქერის შვილს მეძახდაო, — გვაუწყებს იგი. ასე რომ, გვარი მირზა ფათალიმ მიიღო ახუნდ-ოღლისაგან, რადგან ალესქერი ახუნდი იყო, ხოლო ოღლი აზერბაიჯანულად შვილს ნიშნავს.

მალე ჰაჯი ალესქერი ჰორანდიდან სოფელ ელენთუქს გადასახლებულა, აქედან, 1825 წელს, განჯაში, ერთი წლის შემდეგ კი — რუსეთ-ირანის ომის გამო, ხსენებულ ქალაქში მატერიალურად დიდად დაზარალებულ ახუნდ ალესქერს ისევ შეუცვლია ბინა, ოჯახი ნუხაში. წაუსხამს და იქ დაბინავებულა. მაგრამ გაჰკირვება იყო თუ დალხინება, არ შეუწყვეტია ზრუნვა მირზა ფათალის სწავლა-აღზრდაზე; მოლად ზრდიდა და დიდი მოთმინება დასჭირდა, რომ მისთვის სწავლის სიყვარული ჩაენერგა. ყმაწვილი ადრევე ჩასწვდა სპარსული პოეზიის სიბრძნეს. მოხიბლა ფუზულის დიდებულმა პოეტურმა ნააზრევმა, ყურანიც მუდამ ხელში ეჭირა. აღმოსავლეთში ესოდენ მოწონებულ და დაფასებულ კალიგრაფიაშიც რომ ქებული ყოფილიყო, 1832 წელს ახუნდ ალესქერმა იგი კვლავ განჯაში ჩაიყვანა და, როგორც უკვე ვთქვით, შაჰ-აბასის მეჩეთში მიაბარა ლუქმაპურის საშოვნელად შეხიზნულ, დროის უკუღმართობით დაჩაგრულ დიდ პოეტსა და მოაზროვნეს მირზა შაფის... და, აი, ახლა თბილისში მოუძღოდა ეს კეთილი და ჰკვიანი მოხუცი შვილივით

გაზრდილ ვაჟკაცს, რომელსაც ამიერიდან დამოუკიდებელი ცხოვრება უნდა დაეწყო. თბილისმაც კარი გაუღო, როგორც შინაურს და დროებით მოსული სტუმარი თავის მკვიდრად აქცია.

ახუნდ ჰაჯი ალექსერმა კავკასიის მაშინდელ მთავარმართებელს, ბარონ როზენს, არზა მიართვა, რომელშიც სთხოვდა, მირზა მისდამი რწმუნებულ კანცელარიაში აეყვანა სამუშაოდ. როზენს ეს თხოვნა შეუწყნარებია და იგი შტატგარეშე თარჯიმნად მიუღია. ამასთან ერთი მოხელე მიუჩენია რუსულს შესასწავლად. პირველ ხანებში მირზას ზეპირად მთარგმნელის მოვალეობა დაეკისრა. კმაყოფილი გაბრუნდა მოხუცი ნუხაში, ხოლო ასეთი ყურადღებით მოხიბლული მირზა ჯათალი ახუნდოვი გულში ამბობდა: რა ანგელოზი კაცი ყოფილაო როზენი! რა იცოდა მან, ამ ანგელოზში დაპყრობილ ხალხთა („ინოროდცების“) რა მოძულე კაცი ბუდობდა, რუსი ხელმწიფის რა ერთგული გოშია იყო იგი. მირზამ ჯერ არც ის იცოდა, რამდენ უსამართლობას ამოიკითხავდა მასთან თხოვნით მისულ ღატაკ და ჩაგრულ თანამოძმეთა ტანჯულ სახეებზე. იგი ჯერ კიდევ არ იცნობდა ცხოვრებას.

ოცდაორი წლის მირზა ჯათალი ახუნდოვი ახალსა და დამოუკიდებელ ცხოვრებას შეუდგა. მის ნიჭს ალბათ სული ჩაჰბერა შორეული ჩრდილოეთიდან მონაბერმა ახალმა სიომ, რომელსაც აქ სხვა ძალა ჰქონდა; მეტად იჩინა თავი ძველი ეპოქიდან ახალზე გადასვლით წარმოშობილმა სოციალურმა და ეროვნულმა ტკივილებმა; ჟამგადასული ფეოდალურ-პატრიარქალური წყობილება არ სთმობდა თავის პოზიციებს, ისტორია კი თავისი გზით მიდიოდა. ინგრეოდა თავადაზნაურული ბუდეები, გაუქმდა სახანოები. მართალია, კავკასიის მშრომელმა მასებმა მოისვენეს ირან-ოსმალეთის ომებისაგან, მაგრამ მეფის რუსეთმა ექსპლოატაციის ახალი ჯორმები შემოიღო. პრივილეგიებულმა კლასებმა შეგუება არჩიეს, მწარმოებელი მოსახლეობა კი ორმაგი ექსპლოატაციის უღელქვეშ გმინავდა, ერთი მხრივ მას განუკითხავად ყვლეფდნენ და ავიწროებდნენ ადგილობრივი ბატონები — თავადები, აზნაურები, ხანები და ბეგები, მეორე მხრივ — მეფის რუსეთის ხელისუფლება. ეკლესიაც მათ კისერზე იყო. ცრუმორწმუნეობა კიდევ უფრო აბეჩაევებდა ისედაც ღარიბ-ღატაკ გლეხობასა და ქალაქის მღაბიო მოსახლეობას. ყველაფერი ეს ახუნდოვის თვალწინ ხდებოდა. თავისი სამსახურებრივი მოვალეო-

ზის შესრულების დროს, როგორც თარჯიმანი, ის ყოველდღე უსმენდა უსამართლოდ შევიწროებულ, თვითნებურად დევნილ, მაჰაპაათა მიწა-წყლიდან აყრილ და, ვინ მოთვლის, კიდევ რა ჭირ-ვარამით შეწუხებულ მომჩივნებს. ასე დაიწყო ახუნდოვის სამსახურებრივი მოღვაწეობა. იგი მთავარმართებლის სამოქალაქო კანცელარიაში ბეჯითი და საქმით დაინტერესებული მოხელე გახდა.

დღე დღეს მისდევდა, თვე — თვეს. გავიდა ორი წელი, დადგა მესამე. ყველა აქებდა ცოდნას მოწყურებულ მშრომელ ახალგაზრდას, რომელიც დღე და ღამეს ასწორებდა, ოღონდ არ შერცხვნილიყო და დაკისრებული მოვალეობა კეთილსინდისიერად შეესრულებინა. იგი ბრწყინვალედ ჯლობდა მშობლიურ აზერბაიჯანულსა და სპარსულს და თუ დასჭირდებოდა, ოსმალური და არაბულიც კარგად იცოდა. მაგრამ თუ რუსულს არ შეისწავლიდა, ვერ შეასრულებდა თარჯიმნის მოვალეობას, ვერ მიჰყვებოდა კვალში ახალ ცხოვრებას, რომელიც მის თვალწინ იდგამდა ფეხს. ვერ ეზიარებოდა ახალ იდეებს, ასე რომ სჭირდებოდა მის ხალხს, რათა თავი დაედწია დახვეწებული ცხოვრებისაგან.

ახუნდოვს ბუნებისაგან უზეად ჰქონია მიმადლებული დაუცხრომელი ენთუზიზმი, დასახული მიზნისაკენ შეუწელებელი ლტოლვის ნიჭი. იგი ენერგიულად შესდგომია რუსულის შესწავლას. დიდი შრომის ფასად მალე თვალსაჩინო წარმატებაც მოუპოვებია, შტატის თარჯიმნად ჩაურთიკხავთ და წერილობითაც მოუთხოვნიათ აღმოსავლურ ენებზე შედგენილი საბუთების რუსულად თარგმნა. მაგრამ მხოლოდ ამითი არ მთავრდებოდა მისი სამუშაო; რუსულიდან აზერბაიჯანულად და სპარსულად მას უნდა ეთარგმნა მთავრობის სხვადასხვა დადგენილება და დებულება, ხშირად იწვევდნენ აგრეთვე სასამართლო პალატაში, საოლქო სასამართლოსა და დაწესებულებებში თარჯიმნად ან ექსპერტად. მალე ახუნდოვმა ისე გაითქვა სახელი, რომ მას უკვე ირანიდან და თურქეთიდან დიპლომატიური არხებით პეტერბურგს მიმავალი ქაღალდების თარგმნაც კი მიანდევს. ხშირად ინიშნებოდა თარჯიმნად ხსენებულ სახელმწიფოთა წარმომადგენლებთან შეხვედრების დროსაც, როგორც თბილისში, ისე საზღვარგარეთ. ასეთი დავალებები, რა თქმა უნდა, დიდ დროსა და ენერგიას ართმევდა ახუნდოვს, ჭანცავდა მას, მაგრამ, სამაგიეროდ, ეს იყო ცხოვრების სკოლა. მისი გამჭრიახი თვალი მრავ-

ვალ მოვლენას ამჩნევდა, ახსნით კი ხშირად ვერ ახსნა; ვერ ჩასწვდომოდა მათ არსსა და მიზეზს. როდესაც თბილისში ახლადჩამოსულ ახუნდოვს უამბეს, ორი წლის წინ, 1832 წ., ქართველი თავადები რუსეთის მეფის წინააღმდეგ გამოვიდნენო, მას არ გაპკვირვებია. რა თქმა უნდა, ქართველებს საკუთარი მეფე ენდომებათო, უთქვამს, მაგრამ ვერავითარი გამართლება ვერ უპოვია რუსი დეკაბრისტების 1825 წლის გამოსვლისათვის, თავიანთი მეფის ჩამოგდება რომ განეზრახათ. ახუნდოვი ხვდებოდა, ჯერ კიდევ რადილი შრომა უნდა გაეწია, რათა მის წინაშე აღძრულ ყველა კითხვაზე გაეცა პასუხი, ცხოვრებაში გარკვეულიყო და სცოდნოდა, რისთვის შრომობდა და იღვწოდა. რაც დრო გადიოდა, სულ უფრო მეტად განიცდიდა ახუნდოვი სულიერ სიღარიბეს. გრძნობდა, თარჯიმნის სამოხელეო კარიერა ვერ უპასუხებდა მისი შინაგანი ბუნების ძახილს. ნამდვილი გზა ცხოვრებისა ჯერ კიდევ ვერ ეპოვა. მისი წიგნების თაროზე მალე ახალი წიგნები გაჩნდა: გიზო, „ცივილიზაციის ისტორია საფრანგეთში;“ ბოკლი, „ცივილიზაციის ისტორია ინგლისში;“ მინიე, „საფრანგეთის რევოლუციის ისტორია;“ რუსულენაში შესული უცხო სიტყვათა ლექსიკონი; მილ ჯონ სტიუარტი, „პოლიტიკური ეკონომიის წარმოშობა;“ დრეპერ ჟონ ვილიამსი, „ევროპის ისტორია;“ გ. ვერნეტი, „ნაპოლეონის ისტორია;“ ფ. არაგო. გამოჩენილი ასტრონომების, ფიზიკოსებისა და მათემატიკოსების ბიოგრაფიები და სხვა მისთ. მთელი დღის შრომით დაქანცული ახუნდოვი გათენებამდე კითხულობდა წიგნებს, ინიშნავდა, იზეპირებდა.

ახუნდოვი ირანიდან ახალი დაბრუნებული იყო. თეირანში ადამიანის საჯაროდ სიკვდილით დასჯის მძიმე შთაბეჭდილებანი ჯერაც არ გამქრალიყო მისი მეხსიერებიდან. სამსახურებრივი მოვალეობის შესრულებისასაც ხშირად აღეძვროდა ჭაბუკს აზრები სასჯელსა და დანაშაულზე. ეს ხომ მისი მშობელი ხალხის, მთელი სამუსლიმანოს მეტად საპირბოროტო საკითხიც იყო. დანაშაულს ხომ თავისი ობიექტური მიზეზებიც აქვს და ისიც აიღებდა ხელში ფანქარს და თავაუღებლად კითხულობდა მიტერმაიერის წიგნს „სიკვდილით დასჯა“. წიგნის არეებზე საყურადღებო შენიშვნებს წააწყდებით: „სისხლის სამართლის დანაშაულისათვის სპარსეთში ისეთი საზარელი და არაადამიანური სხვადასხვა სასჯელებია შემოღებული, რომ-

ლის მსგავსი მხოლოდ ბარბაროსებს შეიძლება ჰქონდეთ. ქალაქის ჭიშკარზე რამდენიმე დღეა ჰკიდია ოთხად გაჭრილი ადამიანის სხეული. ასეთ რამესაც გაიგონებ: დღეს ხუთს მოჰყვით ხელი, ხუთ კაცს თვალეები დასთხარეს, ხუთ კაცს მოსჭრეს ყური და ხუთს — ცხვირი. ვინ არ იცის, რომ ჩვენს საუკუნეში ცივილიზებულ ევროპულ სახელმწიფოებში ადამიანის დასჯის ზემოაღნიშნული მეთოდები მოსპობილია. დღეს ველურებად და ბარბაროსებად ითვლებიან ისინი, ვინც ასეთი სასჯელით ფიქრობს სახელმწიფოში წესრიგის დამყარებას. ჩემი აზრით, ამისათვის უფრო საიმედო საშუალება იქნება ადამიანებს პოლიციისა და სასამართლო სასჯელისა ემინოდეთ, ან საზოგადოებრივი აზრის წინაშე გრძნობდნენ პასუხისმგებლობას, გააჩნდეთ თავმოყვარეობა, საღად აზროვნებდნენ. ერთი სიტყვით, ამ საქმეში უფრო მნიშვნელოვანი ადგილი მაინც განათლებასა და მეცნიერებას ეკუთვნის. რა თქმა უნდა, არც პოლიციის დევნა და არც სასამართლოს მსჯავრი არ უნდა უგულვებელვყოთ, მაგრამ ეს არავითარ შემთხვევაში არ უნდა ითვალისწინებდეს ადამიანის სიკვდილით დასჯას და სხეულის დასახიჩრებას“.

ახუნდოვი მხოლოდ სოციოლოგიური საკითხებით არ იფარგლებოდა; ჭაბუკობიდან სპარსული ლირიზმით მოხიბლული, იგი მშობლიურ აზერბაიჯანულსა და სპარსულზე ყაზალებსა და ყასიდებს წერდა. მხატვრული ლიტერატურისადმი განსაკუთრებული ინტერესი კი ბელინსკის შემოქმედების გაცნობამ გაუღვიძა. ის დარწმუნდა, როგორ შეეძლო მხატვრულ ლიტერატურას გამოეღვიძებინა მიძინებული ხალხი.

რაც დრო გადიოდა, მით უფრო მეტად იზიდავდა და ხიბლავდა მას რუსული ლიტერატურა. თანდათან ხვდებოდა, რომ დღეიდან რუსული ლიტერატურა ასწავლიდა ცხოვრებისადმი ახლებურ, სინამდვილისადმი კრიტიკულ დამოკიდებულებას. მარტო პუშკინის პოეზია რად ღირსო, — ფიქრობდა აღტაცებული ახუნდოვი, მაგრამ სპარსული პოეზიაც არ ეთმობოდა ასე ადვილად. რა წაშლიდა მის გულში ამაღლებულად თქმულ ყასიდებსა და განთქმულ ფალავანთა ზღაპრულ გმირობაზე შეთხზულ სტრიქონებს. თუმცა სიახლის მაძიებელი ახუნდოვი ამ მემკვიდრეობას უკვე კრიტიკულად უყურებდა, — ხომ არ წავიდა „გოლესთანისა“ და „ზინათ-ულ-მაჯალი-სის“ დრო? კიდევ გამოადგება თუ არა ხალხს დღეს ასეთი თხზულებ-

ბები? — ეკითხებოდა იგი საკუთარ თავს და ხელიდან აღარ უშვებდა ა. რადიშჩევის საოცრად გაბედული, მაშხილებელი ტონით დაწერილ წიგნს: „მოგზაურობა პეტერბურგიდან მოსკოვს“. რა შესანიშნავადაა ნათქვამი „უდანაშაულო მკვლელები“, — ჩაილაპარაკა თავისთვის, როცა ამ თხზულების კიდევ ერთი თავი, „Замысли“ წაიკითხა. კითხულობდა ახუნდოვი ხსენებულ წიგნს და თვალწინ წარმოუდგებოდა მშობლიური აზერბაიჯანისა და მთელი მუსლიმანური აღმოსავლეთის ხალხთა ყოფაცხოვრების ნამდვილი სურათები. მან შენიშვნა ჩაიწერა:

„მორალის ქადაგებასა და დარიგებას რომ ზეგავლენის მოხდენა შეეძლოს, შეიხ საადის „გოლესთანი“ და „ბუსთანი“. ღვთის წყალობით, თავიდან ბოლომდე დარიგება და კეთილი ზნეობისაკენ მოწოდებაა. ექვსასი წლის განმავლობაში რატომ არ იმოქმედეს ამ წიგნებმა ირანელ ხალხზე? ამ ხნის განმავლობაში ბოროტებამ დუსაძრატობამ კი არ იკლო, იმატა“.

„კრიტიკის დარგი დღემდე ისლამის ლიტერატურაში არა ყოფილა გამოყენებული“.

ცოდნას მოწყურებული ახუნდოვი გამუდმებით კითხულობდა, ეძიებდა ცხოვრების განვითარების ჭეშმარიტ გზას.

თბილისს იმ დროს პეტერბურგთან და მოსკოვთან რეგულარული საფოსტო კავშირი ჰქონდა. პეტერბურგიდან თერთმეტ, ხოლო მოსკოვიდან რვა დღეში აღწევდა კორესპონდენცია და ახუნდოვიც თავისი ახალი ნაცნობ-მეგობრების წყალობით, რომელთაც რუსეთის იმპერიის მაშინდელ ცენტრებთან გამუდმებული კავშირი და მიმოწერა ჰქონდათ, ხშირად ღებულობდა ახალგამოცემულ ლიტერატურას. განსაკუთრებით გაიტაცა იგი უურნალ „სოვრემენიკმა“, რომლის იდეური ხელმძღვანელი თანამედროვეობის კრიტიკული შესწავლისა და მისი ესთეტიკური აღქმის ჭეშმარიტი გზებისა და მეთოდების გარკვევის საქმეში ბელინსკი გახდა. ერთ დამეს „სოვრემენიკის“ მორიგი ნომრის კითხვაში დაათენდა. დილით კარზე უცნობი მოხუცი მიაღდა. მოსულმა მამობილის სიკვდილის ამბავი მოუტანა. როდესაც შენი მამობილი, ახუნდ ჰაჯი ალესქერი. შეიწყალოს იგი ალაჰმა! ამ გახრწნილ ქვეყანას ეთხოვებოდა და მისი ნეტარი სული სამოთხეში წასასვლელად ემზადებოდა, მიხმო და ასე დამიბარა: გადაეცი მირზა ფათალის ჩემი პირველი და უკანასკნელი თხოვნა, ჩემს ქალს, დაობლებულ თუბუს უპატრონოს.

თავზარი დაეცა ახუნდოვს, დიდად დაამწუხრა იგი ჰაჭი ალეს-ქერის სიკვდილმა. რა თქმა უნდა, ანდერძი შეუსრულა მოამაგე ბიძას და მისი ქალიშვილი, ჯერ სულ ახალგაზრდა თუბუ, ცოლად შეირთო.

დაიწყო ახალი ხანა მირზა ფათალი ახუნდოვის პირად ცხოვრებაში.

ოჯახმა ჯერი გაუმხიარულა. ახალი მიზანი, ახალი იმედი გაუჩნდა. თუბუ თვალეზში შესცქეროდა სათაყვანებელ მეუღლეს. მაგრამ ბედმა მათ ბევრჯერ გაუთენა ცრემლიანი დილა, დაუცოდა გული. თბილისის კლიმატს ვერ უძლებდნენ მათი პატარები და იხოცებოდნენ, ცხრა შვილიდან ორი შერჩათ; მაინც არ დაძაბუნებულა და გული არ გაუტეხია სამშობლოს სამსახურისათვის მოწოდებულ ახუნდოვს. კვლავ დაუღალავად შრომობდა, სწავლობდა, შეუპოვრად ებრძოდა სიბნელესა და ფანატიზმს, რომლითაც გარემოცული იყო მისი სამშობლო და მთელი სამუსლიმანო.

მძიმე იყო მირზა ფათალი ახუნდოვის ცხოვრება. გაუტანელმა წუთთოფელმა ბევრჯერ გააძწარა. ერთი მწარე ისარი კიდევ მოხვდა მის გულს 1837 წლის შემოდგომაზე. ადლერიდან სამწუხარო ცნობა მოვიდა; მტრის ტყვიამ განგმირა კავკასიაში გადმოსახლებული პატივაცილი ოფიცერი, დემოკრატიულ-რევოლუციური იდეებით გამსჭვალული პოეტი, რუსეთის ცარიზმის წინააღმდეგ აზნებებული დეკაბრისტების ჯგუფის მონაწილე, ალექსანდრე ალექსანდრეს ძე ბესტუჟევ-მარლინსკი, ახუნდოვის მოწაფე აზერბაიჯანულში და მისი რუსულის მასწავლებელი, ამასთანავე მისი პირველი მთარგმნელი რუსულ ენაზე. ახლა ახუნდოვი თვალეზზე მომდგარ ცრემლებს ველარ იკავებდა, როდესაც კითხულობდა გიორგი ერისთავის მიერ დიდი გულისტკივილითა და სინანულით დაწერილ სტრიქონებს... „კასპიის ზღვაო! შენ სტირი! მე კარგად მესმის შენი მრისხანე ტალღების ტანჯვა. იტირე ზღვაო, იტირე! ველარ იხილავ მწვანედ აბიბონებულ ნაპირას მდგომ შენს პოეტს, შენს მეგობარს, რომელიც თავის ცრემლებსა და ღრმა ფიქრებს მოგანდობდა: როგორი ალტაცებით შეჰყურებდა ხოლმე შენს სარკისებურ ზედაპირზე მოცურავე გემებს. მათი აფრების ქროლვა ჰაბუკური ღღეების მოგონებებს აღუძრავდა, შენი ტალღების ჩუმი ჩქაფუნი კი ობოლი გულიდან მწარე ნალველს ჩამორეცხავდა!“

ერთ ბედს ქვეშ მყოფი ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხის სა-
უკეთესო შვილებმა, სამშობლოს სამსახურისათვის თავდადებულებმა
გიორგი ერისთავმა და მირზა ფათალი ახუნდოვმა მწარედ დაიტირეს
დემოკრატიულ-პროგრესული რუსული ინტელიგენციის ეს შესა-
ნიშნავი წარმომადგენელი.

თბილისში ახუნდოვმა მრავალი ნაცნობი და მეგობარი შეი-
ძინა. ყველაზე მახლობელი მისი, უფროსი სასიყვადულო თანამედ-
როვე და თანამემამულე, ბაქოს ხანის ჩამომავალი აბას-ყული-ალა
ბაქიხანოვი (1794-1848) იყო. ეს გახლდათ აზერბაიჯანელი ხალხის
განმანათლებელი, რუსულ კულტურას ნაზიარები მწერალი და ფი-
ლოსოფოსი, პოლკოვნიკი, რამდენიმე ომის ქარცეცხლში გამოვ-
ლილი უებრო ვაჟკაცი.

კავკასიაში თანამემამულეები ბაქიხანოვს კარგად იცნობდნენ
და მისი ქება ყველგან ისმოდა. 'ეს ჭეშმარიტად სასახელო მამული-
შვილი იყო. თავისი კულტურით და განათლებით ბაქიხანოვი ხიბ-
ლავდა ყველას, ვინაც კი შეხვედრია და უსაუბრია მასთან. 1829 წ.
არზრუმის ლაშქრობის დროს, ალექსანდრე პუშკინის გაცნობის
შემდეგ, მან იმოგზაურა რუსეთის იმპერიის სხვადასხვა მხარესა და
ქალაქში, მათ შორის ვარშავასა და პეტერბურგში. სწორედ აქ კვლავ
შეხვედრია პუშკინს და მისი ოჯახის წევრებს. ბაქიხანოვმა პეტერ-
ბურგში, პუშკინის მეშვეობით, პირადად გაიცნო გოგოლი, ჟუკოვს-
კი, კარამზინი, ვიაზემსკი და რუსული კულტურის სხვა წარმომად-
გენლები. ბაქიხანოვი ბრწყინავდა არა მარტო თავისი მაღალი არის-
ტოკრატიული დახვეწილობით, არამედ დიდი ცოდნითაც, რომე-
ლიც მან უანგაროდ მოახმარა აზერბაიჯანელი ხალხის განათლების
საქმეს. როგორც განმანათლებელი, იგი კულტურისა და მეცნიერე-
ბის დაუღალავი პროპაგანდისტი გახლდათ. მისთვის არ იყო უცხო
მატერიალისტური შეხედულებანი და მიაჩნდა, რომ ყოველივე,
რაც ბუნებაში ხდება, მისგან დამოუკიდებელ მიზეზთა და წინააღ-
მდეგობათა საფუძველზე შინაგანად შეკრული კანონების შედეგია.
ბაქიხანოვის ეთიკურ შეხედულებათა ლეიტმოტივი იყო შრომა, რო-
მელიც ამშვენებს და აკეთილშობილებს ცხოვრებას; ყოველმა ადამი-
ანმა თვითონ უნდა იშრომოს და მხოლოდ ამით იცხოვროსო, —
შენიშნავდა იგი თავის ეთიკური ხასიათის ნაშრომში „ზნეობათა გა-
უმჯობესება“. მაგრამ ბაქიხანოვის ინტერესების არც მარტო ფილო-

სოფლით როდი შემოიფარგლებოდა. მისი მადლიანი კალამი შეეხო აგრეთვე ისტორიასა და არქეოლოგიას, ფილოლოგიას, ასტრონომიას, გეოგრაფიას, პედაგოგიკასა და მხატვრულ ლიტერატურას. მის ნაშრომთა შორის დღემდე არ დაუქარგავს შემეცნებითი მნიშვნელობა სპარსულ ენაზე დაწერილ აზერბაიჯანის ისტორიას, რომელსაც ავტორმა „სამოთხის ყვავილნარი“ („გულისტან-ირამ“) უწოდა. აზერბაიჯანის სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის დღეს აბას-ყული-ალა ბაქიხანოვის სახელს ატარებს. მაგრამ ეს დიდი განმანათლებელი და ახუნდოვის წინამორბედი ისე მოკვდა, რომ ვერ განთავისუფლდა შინაგანი წინააღმდეგობებისაგან. თავისი ქვეყნის პატრიოტს არა ერთხელ ჰყოფნია გამბედაობა და უარი უთქვამს აჯანყებულ გლეხთა წინააღმდეგ გაგზავნილი დამსჯელი რაზმების წინამძღოლობაზე, მაგრამ ამასთანავე ბოლომდე მონარქისტად დარჩა და ყოველთვის ღიქი დამცველი იყო ხანებისა და ბეგების უფლებათა ხელშეუხებლობის, მათი საყოფაცხოვრებო მორალისა და წეს-ჩვეულებებისა. ბევრჯერ ჩაუფიქრებია ახუნდოვი ბაქიხანოვის ეთიკას. მას დიდად მოსწონდა „ზნეობათა გაუმჯობესება“, მაგრამ ვერა და ვერ შეეგუებინა ერთმანეთისათვის მისი ავტორის მომხიბლავი და სანაქებო დედააზრი — ყოველმა ადამიანმა საკუთარი შრომით უნდა იცხოვროსო — იმასთან, რაც ამ სახელოვან უფროს თანამემამულეზე სმენოდა. ახუნდოვს სიცოცხლის უკანასკნელ ამოსუნთქვამდე სძაგდა ყოველგვარი რელიგია, ხოლო ბაქიხანოვს სული არაბეთის უდაბნოს ხვატსა და ხორშაკში ამოხდა, როცა ღვთის წინაშე ვალმოხდილი მექაში წინასწარმეტყველ მუჰამედის საფლავს ეთაყვანა და შინ ბრუნდებოდა. მაგრამ, მიუხედავად ამ ჩრდილოვანი მხარეებისა, ბაქიხანოვის ნათელი სახე ალაფრთოვანებდა მშობელი ხალხის სამსახურის ძნელად სავალ და ეკლიან გზაზე დამდგარ ახუნდოვს. ბაქიხანოვის საქმიანობა, მისი სიყვარული და პატივისცემა რუსული ენისა და ლიტერატურისადმი ნათლად უკვლევდა მას ცხოვრების გზას, ახალი დროების იდეალთა სამყაროში შეჰყავდა.

მაგრამ მირზა ფათალი ახუნდოვმა თბილისში გაიცნო და დაუმეგობრდა არა მხოლოდ ბაქიხანოვსა და ბესტუეფე-მარლინსკის, არამედ მრავალ სხვა რჩეულ, პროგრესულად მოაზროვნე ადამიანსაც. მათ შორის ყურადღებას იპყრობს კავკასიის მკვიდრი, მოძმე სომეხი ხალხის ქებული შვილი, ახალი სომხური ენისა და ლიტერატურის

ფუძემდებელი, განმანათლებელი-დემოკრატი, ხაჩატურ აბოვიანი (1805-1848).

ერთ ბედქვეშ მყოფ ხალხთა ღირსეული შვილები იყვნენ ახუნდოვი და აბოვიანი. მათ გულს უკოდავდა სამშობლოს სიბნელე და კრილობები და ბუნებრივია, ეს მწვავე გრძნობა გზად და ხილად გასდებოდა მათ მეგობრობას. გარდა ამისა, სამსახურიც აკავშირებდათ. 1837 წლიდან ხაჩატურ აბოვიანი რამდენიმე წელი თბილისის სამაზრო სასწავლებლის ზედამხედველი იყო. ახუნდოვი სწორედ აქ მოღვაწეობდა შეთავსებით აზერბაიჯანული და სპარსული ენების მასწავლებლად. გაუხარელი დღეები ერთმანეთს მისდევდა. არ ჩანდა ამ ღუხჭირი ცხოვრებიდან ხსნის ნათელი იმედი. ისინი გულახდილად უზიარებდნენ ერთმანეთს საკუთარ აზრებს, განცდებს. განზრახვებს.

1840 წლის აპრილის ერთ საღამოს აბოვიანი და ახუნდოვი სოლოლაკის მაღლობებიდან საუბრით ქალაქისაკენ ეშვებოდნენ. ჭერ კიდეც არ დამთბარიყო. ხანდახან ცივი ნიაიცი წამოუქროლებდა ხოლმე, მარტის ჭუსხი იგრძნობოდა. უკანასკნელ თვეში ავადმყოფობისაგან დასუსტებულ ახუნდოვს გადაწყვეტილი ჰქონდა, ცოტათი მაინც შეემსუბუქებინა შრომა და სამაზრო სასწავლებლისათვის თავი დაენებებინა. თავისი განზრახვა აბოვიანს გაუზიარა და თან დასძინა: ახლახან, აქ, თბილისში, განჯიდან შევიწროებული და ცხოვრებისაგან გატანჯული ჩემი მასწავლებელი მირზა შაფი გადმოსახლდა. ხომ გახსოვს, რომ გიამბე, მირჩია, ხელი ამეღო სასულიერო საქმეზე. სწორედ ის არის. არც სიბრძნე აკლია, არც განათლება; საუცხოოდ იცის მშობლიური აზერბაიჯანული, სპარსული და არაბული, უყვარს შრომა და თავყვანს სცემს პატიოსნებას, მინდა იმას დავუთმო ჩემი ადგილი სამაზრო სკოლაში. დარწმუნებული ვარ, შრომითა და განსწავლულობით თავს გამოიჩენს. ყველა კმაყოფილი დარჩებით.

ამ საუბრის შემდეგ არ გასულა დიდი ხანი, მაისის დამდეგს, აბოვიანმა ამიერკავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველთან შუამდგომლობა აღძრა ახუნდოვის ადგილზე მირზა შაფის მოწვევის თაობაზე. მირზა შაფიმ მასწავლებლის თანამდებობის დასაკავებლად საჭირო გამოცდები წარმატებით ჩააბარა. სამაზრო სასწავლებელს შე-

სანიშნავი პედაგოგი შეეძინა, თბილისს კი გულმხურვალე ტრუბადური და სასახლო მოქალაქე.

სიცოცხლისა და პოეზიის მოტრფიალე მირზა შაფის მუდამ სწყუროდა ხალხთან სიახლოვე, მათთვის თავისი ნაფიქრ-ნააზრებისა და პოეტური სიტყვის გაზიარება. მისი მოსიყვარულე გული და ალალმართალი სიტყვა იზიდავდა ნაცნობ-მეგობრებს და მალე მის ირგვლივ კიდევ შეიკრიბა ლიტერატურითა და სიბრძნისმეტყველებით დაინტერესებულ პირთა „სიბრძნის წრე“. აქ თავს იყრიდნენ ქალაქის განათლებული ადამიანები. ისინი მსჯელობდნენ რუსული და აღმოსავლური ლიტერატურის ნაწარმოებებზე, კითხულობდნენ საკუთარ ლექსებს და ასე ატარებდნენ დაუფიწყარსა და ნაყოფიერ დღეებს. ამ პირთა შორის მირზა ფათალი ახუნდოვიც იყო, რომელიც ხშირად მოუყვანია ალტაცებაში მირზა შაფის დიდი გრძნობითა და გატაცებით წაკითხულ ლექსებს; მას განსაკუთრებით ხიბლავდა თბილისის საქებრად შეთხზული სტრიქონები. და მართლაც, ნიზამი განჯელის (XII ს.) შემდეგ მირზა შაფი იყო აზერბაიჯანის ერთი ცნობილი პოეტთაგანი, რომელმაც ასე გულმხურვალედ უმღერა თბილისს:

საიდან გახდა დიდი შირაზი.
ან რუქნაბადი ასე ქებული?
ვარდი გახდიდა, ლეინო გახდიდა,
თუ რომელიმე ბრძენთა კრებული?

არა! მშვენება სხვაც ხომ ბევრია,
მაგრამ დიდება სამარადისო
მათ მოიპოვეს შენი ლექსებით,
შენი წყალობით, დიდო პაფიზი!!

მშვენებით საესე გახლავთ თბილისიც,
ლამაზ ქალწულთა მხარე ოცნების,
სახელგანთქმული ჩვენი ქალაქი
ვარდის, ლეინის და დიდი მგოსნების.

ამიტომ, მსგავსად შენი ქალაქის,
შირაზის ქუჩა მოედნებისა,

I პაფიზი — XIV საუკუნის დიდი სპარსელი ლირიკოსი, რომელიც უმღეროდა მშობლიურ ქალაქს — შირაზსა და მის მდინარე რუქნაბადს.

თბილისი უნდა ვადიდოთ მარად.
მხარე უკედავი პოეტებისა.

ბაღნარს ღუღუნით ჩაუელის მტკვარი,
გარშემო მწვანე მთების რკალია,
და რაც აქ ცოცხლობს და რაც აქ ჰყვავის,
„დიდე, შენი მიწა-წყალი!“

ხსენებულ წრეში გაიცნო ფრიდრიხ ბოდენშტეტმა (1819-1892), მირზა შაფის ლექსების გერმანულ ენაზე მთარგმნელმა, აბას-ყული ბაქიხანოვი და მას „დიდი ბრძენი“ უწოდა. აქ შეუქო პოეტური ნიჭი მას მირზა შაფიმ. ამ წრეში ჩამოყალიბდა ახუნდოვი ახალი სტილის აზერბაიჯანელ მწერლად და მოაზროვნედ.

მირზა შაფი თავის შემოქმედებაში გაბედულად ილაშქრებდა მუსლიმანური ფანატიზმისა და დესპოტიზმის წინააღმდეგ, გამსჭვალული იყო განმანათლებლური და ჰუმანისტური იდეებით. იგი სცნობდა სამყაროს ობიექტურ არსებობას, უარყოფდა სიაჩიოს.

40-იან წლებში თბილისში მცხოვრებმა მწერალმა და პედაგოგმა ბოდენშტეტმა, მირზა შაფის მოწაფემ აზერბაიჯანულსა და სპარსულ ენებში, თავისი მასწავლებლის ლექსები გერმანულ ენაზე თარგმნა და 1851 წელს გამოსცა კიდეც ბერლინში. მაშინდელი კულტურული მსოფლიო დიდად მოხიბლა მირზა შაფის ლირიზმმა. გერმანულიდან ის ითარგმნებოდა სხვა ევროპულ ენებზეც... ხოლო ასეთი წარმატებებით თავბრუდახვეული ბოდენშტეტი ცოტნებაჲ შეიპყრო და თავისი „შეცდომების“ გამოსწორება განიზრახა; გამოაცხადა, მირზა შაფის სიმღერები თარგმანები არ არისო და, რაც დრო გადიოდა, სულ უფრო მეტად იჩემებდა ამ დიდებულ მემკვიდრეობას. მაგრამ ისტორიას არასოდეს დაუკარგავს სიმართლეს და აზერბაიჯანის სასახელო პოეტისა და მოაზროვნის მირზა შაფი ვაზეჰის (1805-1852) შემოქმედება ახლა შემდგომ შესწავლას მოითხოვს; ვინ იცის, რომელ მკვლევარს ერგება წილად მისი ლექსების ორიგინალთა გამომზეურება.

საქართველო მირზა შაფის მეორე სამშობლოდ იქცა. უსახ-ღვროდ ხიბლავდა მას ჩვენი ქვეყნის ბუნება, ხალხი, აწმყო და წარსული. უფალს სიუხვის კალთა სწორედ შენზე დაუბერტყიაო, — აღ-

¹ თარგმანი აკაკი გელოვანისა.

ტაცებით მიმართავდა ის, — ხოლო შემოქმედს შენი მშვენიერი ასუ-
ლების სარო ტანი და იერი იმისათვის გაუჩენია, რომ შენი კერა არ
გააციონ და საკადრისი ვაჟაკები გიზარდონო. „მტკვრის ქალაქი“,
თბილისი, კი მირზა შაფის შემოქმედების დაუშრეტელ წყაროდ
ქცეულა:

მშვენიერო სევანო სიუხვის და სიყვარულის.
მშვენიერი ქალ-ვაჟი გყავს, ხარ სიკეთის მაგალითი!
ზღვაო ჩემთა სატანჯველთა, ზღვაო ჩემი სიხარულის,
რომლის ფსკერზე მიპოვნია უთვალავი მარგალიტი...!

თბილისში გაითხარა ჯერ კიდევ ჭარმაგი, ორმოცდაათი წლის
ასაკს მიახლოებული ქებული პოეტის სამარე, ქართულმა მიწამ მიი-
ბარა მოძმე აზერბაიჯანელი ხალხის საამაყო შვილის მირზა შაფის
ნეშტი.

მირზა შაფის „სიბრძნის წრეში“ არა ერთი და ორი შესანიშნა-
ვი სიტყვა და აზრი თქმულა. მაგრამ ეს შეკრებები არ გამოდგა
დღეგრძელი. ხაჩატურ აბოვიანი 1843 წელს გაემგზავრა მშობლი-
ურ ერევანს და იქიდან აღარც დაბრუნებულა; აბას-ყული-ალა ბა-
ქიხანოვის ამბავი უკვე ვიცით. თვით მირზა შაფიც 1846 წელს
რამდენიმე წლით მშობლიურ განჯას დაუბრუნდა; მეფის არმიის
ოფიცრები, ახუნდოვის თანამემამულენი ი. კუკტაშენსკი და უმცი-
ვეი, რომელთა გულებში პატრიოტული სულისკეთების ნაპერწკა-
ლი ჯერ კიდევ არ მიმქრალიყო, თბილისიდან სხვა ქალაქში გადაი-
ყვანეს. ახუნდოვის მეგობარი მირზა იუსუფ-ხანიც, სპარსეთის კონ-
სული თბილისში, შაჰის ბრძანებით, პარიზს გაემგზავრა ელჩის თა-
ნამდებობაზე; ბესტუჟევ-მარლინსკი უკვე დიდი ხნის მკვდარი იყო
და... მირზა ფათალი ახუნდოვმა მარტოობა იგრძნო! მაგრამ ეს მხო-
ლოდ წარმავალი განცდა იყო. სად ჰქონდა მოწყენის დრო — დაძა-
ბულად მუშაობდა, კითხულობდა, იწერდა, ინიშნავდა... შინაგანი მო-
წოდების ხმა ჩასძახოდა: დროა, შენი სიტყვა უთხრა სამშობლოს,
გამოაფხიზლო, გაამხნევო და ახალ გზაზე დააყენო. ამ ფიქრებში
გართულს ხელში ეჭირა პუშკინის ახალი ლექსების წიგნი და ფურ-
ცლავდა. მრავალი სამახსოვრო და გულისამაჩქროლებელი სტრი-
ქონი წაიკითხა ამ წიგნში, მაგრამ სულ სხვაგვარად აუტოკდა
გული ახუნდოვს „ბალჩისარაის შადრევნის“ ეპიგრაფს რომ დახედა:

1 თარგმანი ა. გელოვანისა.

„ჩემსავით მრავალი სხვაც სტუმრებია ამ შადრევანს, მაგრამ ზოგიერთი აღარ არის, სხვები შორს მოგზაურობენ“. ეს ხომ მისი კაბუკობის ტრფიალის, დიდი სპარსელი დიდაქტიკოსისა და ლირიკოსის საადის (XIII ს.) სიტყვები იყო. აი, თურმე პოეზიის რა შორეულ პორაზონტებს სწვდებოდა მისი სათაყვანებელი პოეტის თვალი და მის მოგონებაში ერთხელ კიდევ გაცოცხლდა პუშკინის სახე ისე, როგორც ეს აბას-ყული-აღა ბაქიხანოვს დაუხატავს ხოლმე მასთან გულბოლ და მამაშვილურ საუბარში. ფიქრს ფიქრი მოჰყვა, მოგონებას — მოგონება და ახუნდოვს გაახსენდა, რაოდენ სევდიანი იყო ბუნების გამოღვიძების ქამს თებერვლის ის დღე, როცა თბილისში მოვიდა პუშკინის მოკვლის ცნობა. ბაქიხანოვმა ამცნო მას პირველად ეს უბედურება. ყველა დააღონა ამ შემადრწუნებელმა ამბავმა. განსაკუთრებით მძიმედ განიცადა იგი ბესტუჟეევ-მარლინსკიმ; პუშკინის სიკვდილში მე ჩემი სიცოცხლის მოახლოებულ დასასრულს ვხედავო, — დასძინა თურმე აცრემლებულმა. ხოლო როცა ბესტუჟეევ-მარლინსკის საზარელი მკვლელობის ამბავი თავად მამუკა ორბელიანისათვის უთქვამთ, მას წყევლა-კრულვა აღმოხდენია, — მოკვლავ იმ დანტესს, თუ როდისმე ვნახეო.

რაოდენ მკვიდრად გაუდგამს ფესვი ახუნდოვის სულსა და გულში პუშკინის სახეს, მის სიტყვას, აზრსა და საქმეს! ამას ადრე იგი თითქოს არც კი გრძნობდა, მაგრამ ახლა დაღონებული იჯდა შინ და მხოლოდ მასზე ფიქრობდა. პოეზიის ეს რა ბოძი წაიქცაო. — იმეორებდა თავისთვის, წარმოთქვამდა მის ცალკეულ სტრიქონებს და აგონდებოდა ბელინსკის სიტყვები: „პუშკინი ჩვენ ახალ-ახალი ნაწარმოებებით დაგვასაჩუქრებს, რომლებიც ბევრად ემჯობინება აღჩინდელებს.“

ახუნდოვის აზრთა და გრძნობათა წიაღში მწიფდებოდა სურვილი — საქვეყნოდ ეთქვა პუშკინზე საკუთარი პირუთვნელი სიტყვა. მაგრამ როგორ ეთქვა, რა ფორმით გამოეხატა თავისი აზრები; პუშკინი მოკლეს, აღარ არის „პოეზიის თავი“. სამგლოვიარო ლექსი დაწეროს? მაგრამ არა, დიდი ხალხის აშულები არასოდეს კვდებიან. და ახუნდოვი უკვე წერდა ლექსს. ის იშვიათად თულა შეცვლიდა ერთხელვე დაწერილ სიტყვას. შინაგან ღელვა-ღუღილში ეს ლექსი უკვე დაწმენდილ-დახვეწილიყო. ასე გაიმართა მისი პირველი

პოეტური სიტყვა, ასე გადადგა პირველი ნაბიჯი. აი, დასვა ბოლო წერტილიც და თავიდან დაიწყო კითხვა:

ძიღამქრთალმა ჩემს გულს ღამით
შევმართე და ვებუტბუტე:
გულო! გულო! საიდუმლო
პატიოსან თვალთა ბუდე.

სტეკი, რა მოხდა, რომ ბუღბუღმა
მიატოვა მინდორ-ველი,
ან ზორაყი რად დადუმდა,
მოენე და მკეერმეტაველი?

გმინავს მიწა რუსეთისა,
პვოდებს ხმითა დამდაღველით:
— ქალათების წმინდა მსხვერპლო,
შენ დაეცი მტრების ზელით!

და ქალარა კავკასია,
კრძალუითა და მოწიწებით
მწირ საბუხის ლექსით გლოვობს
შენს უდროოდ დამიწებას.¹

ახუნდოვი ამ ლექსით პირველი გამოეხმაურა პუშკინის სიკვდილს მთელი მუსლიმანური აღმოსავლეთის სახელით. „ჩვენ ვამაყობთ, — წერდა საბჰოთა აზერბაიჯანის დიდი პოეტი სამედ ვურგუნი, — რომ პუშკინის ღირსება მსოფლიო პოეზიისათვის აღმოსავლეთში პირველად დიდმა მირზა ფათალიმ გაიგო და ჭეროვნად შეაფასა“. მაგრამ ეს ლექსი, რომელიც ლიტერატურაში „აღმოსავლური პოემის“ სახელით დამკვიდრდა, ავტორმა დაწერა სპარსულ ენაზე, აღმოსავლურ პოეზიაში გავრცელებული ყასიდის სახით. ახუნდოვი ამ დროს ჯერ კიდევ სპარსული ტრადიციების გავლენას განიცდიდა, მაგრამ ამ პოემაში ჩაქსოვილი იდეური სიღრმე და სიმართლე სრულიად ახალი მოვლენა იყო აზერბაიჯანულ ლიტერატურაში. მირზა ფათალი ახუნდოვმა დროის ნაკარნახევ იდეურ შინაარსს კლასიკური სალექსო ხასიათი მისცა. მასში ჩააქსოვა თავისი ეპო-

¹ თარგმანი ი. გრიშაშვილისა.

ქის მოწინავე იდეები და სიყვარული ახლისადმი — რუსული სამყაროსადმი. მან სრულიად ახალგაზრდამ გაიგო, რომ მშობელი ხალხის აღორძინების ერთადერთი ნამდვილი გზა ამიერიდან რუსეთთან დაახლოება იყო.

ახუნდოვის „აღმოსავლურ პოემას“ პუშკინის გარდაცვალებაზე დიდი მოწონება ზედა პრესაში. თვითონ ავტორმა მალე თარგმნა ის პროზად რუსულ ენაზე და იმ ხანად თბილისში მცხოვრები რუსი ჟურნალისტის ი. კლიმენტიევის მეშვეობით მოსკოვს გაგზავნა და დააბეჭდვინა ენციკლოპედიური ჟურნალის „მოსკოვსკი ნაბლიუდატელის“ მარტის ნომერში. ამასთანავე რედაქცია მადლობას უხდოდა ზემოხსენებულ პირს ამ ძვირფასი ნაწარმოების მოწოდებისათვის.

1884 წელს ახუნდოვის ეს თხზულება კვლავ გამოჩნდა რუსულ პრესის ფურცლებზე. იგი დაიბეჭდა ყოველთვიურ რუსულ ისტორიულ ჟურნალ — „რუსსკაია სტარინაში“. თარგმანი კარგა ხნის წინ დაღუპულ ა. ბესტუჟე-მარლინსკის ეკუთვნოდა. ამ დროს აღარც ავტორი იყო ცოცხალი და იგი გამოაქვეყნა ახუნდოვის მეგობარმა და პატივისმცემელმა, იმ დროს ცნობილმა კავკასიისმცოდნემ ადოლფ ბერჟემ, რომელიც დიდ ხანს ცხოვრობდა თბილისში და თავმჯდომარეობდა კავკასიის არქეოგრაფიულ კომისიას. თარგმანს მანვე დაურთო მოკლე ბიოგრაფიული ცნობები ავტორსა და ბესტუჟე-მარლინსკიზე.

ახლა, ამ სტრიქონების მკითხველს ალბათ გაახსენდება ლერმონტოვის ცნობილი ლექსი პუშკინის სიკვდილზე, რომელმაც თავის დროზე მეხვიით დაიბეჭდა და მოედო მთელი რუსეთის იმპერიას. ისმება კითხვა, წაკითხული ჰქონდა ახუნდოვს თუ არა ლერმონტოვის ხსენებული ლექსი, როცა იმავე თემაზე შექმნა თავისი „აღმოსავლური პოემა“, ანუ „ელეგიური ყასიდა“, როგორც მას უწოდებენ ხოლმე ხანდახან. ლერმონტოვის ლექსმა სტიმული მისცა, ან მოახდინა თუ არა მასზე რაიმე გავლენა.

დღეს სრული საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ პუშკინის გარდაცვალებაზე დაწერილი „აღმოსავლური პოემა“ მირზა ფათალი ახუნდოვის სრულიად დამოუკიდებელი ნაწარმოებია.

ახუნდოვის ელეგიური ყასიდა ტრადიციული სპარსული სამ-გლოვიარო ლექსის „მარსიას“ სტილში დაწერილი პოეტური ქმნილებაა. მას სახოტო ლექსის — ყასიდისათვის დამახასიათებელი შე-

სავალი — ბუნების აღწერა აქვს. მისი სევდიანი სტრიქონებიც ყა-
სიდას მოგვაგონებს. პოეტი იყენებს კონტრასტის პოეტურ ხერხს:
ბუნება ილვიძებს, ყვავილდება, პოეტის გული კი სევდას მოუცავს...
ნაწარმოები მოუწოდებს აღმოსავლეთს გამოლვიძებისა და პროგ-
რესისაკენ, მოუწოდებს, რუსეთისაკენ აილოს კურსი. რაც შეეხება
ლერმონტოვის ლექსს — „პოეტის სიკვდილზე“, იგი წარმოადგენს
პროტესტს ნიკოლოზ პირველის დესპოტიზმის წინააღმდეგ. იგი
დიდი პათოსით დაწერილი ლექსია, რომელიც საოცარი გამბედაო-
ბით ამხელს და შეაჩვენებს პუშკინის ნამდვილ მკვლელებს. განსა-
კუთრებით მკვეთრია ბოლო თექვსმეტი სტრიქონი. ეს პოეტს მაშინ
დაუმატებია, როცა პეტერბურგის მაღალ საზოგადოებაში დანტესის
გამართლება და პუშკინის აუგად ხსენება დაუწყიათ:

„თქვენ კი. ზვიადნო შთამომავალნო.

იმ წინაპართა, ვინც სიბილწით განთქმულან ძველად...

ავებლობისგან დამცირებულ გვართ ნატამალნი

მონური ქუსლით რომ გაგითელათ,

შურით, სიხარბით გამსკვალულნი ტახტთან რომ დგახართ,

თავისუფლების, დიდების და ნიჭის ჭალათნო!

ო, ვერ წარხოცოთ მთელი თქვენი ბინძური სისხლით
დიდი პოეტის სისხლი ალალი.¹

იქნებ ახუნდოვმა არც კი იცოდა, ლერმონტოვმა პუშკინის
სიკვდილზე რომ ლექსი დაწერა. როგორც ცნობილია, პუშკინი გარ-
დაიცვალა 29 იანვარს (10. II). ამ ამბის მაუწყებელი ფოსტა თბი-
ლისში თებერვლის შუა რიცხვებში მოაღწევდა, ხოლო ლერმონ-
ტოვის ლექსი — კიდევ უფრო გვიან, შეიძლება მარტის დამდეგსაც,
რადგან იგი ხელნაწერის სახით ვრცელდებოდა ფარულად ჯერ პე-
ტერბურგში, ხოლო შემდეგ თანდათან მთელ იმპერიას მოედო.
ახუნდოვს კი თებერვალში დაუწერია: უთარგმნია და მოსკოვშიც
გაუგზავნია თავისი პოემა, მარტში კი ქურონალ „მოსკოვსკი ნაბლუ-
დატელში“ დაბეჭდილა. საგულისხმოა, რომ რედაქციისათვის გაგ-
ზავნილი ვარიანტისათვის ახუნდოვს დაურთავს შენიშვნები, შენიშ-
ნაში ნათქვამია, რომ „კავკასიაში გაზაფხული თებერვალში დგება“.

¹ თარგმანი დ. გაჩეჩილაძისა.

ყურადსაღები ფაქტია ისიც, რომ დიდი განცდის შედეგად შექმნილ ამ ვრცელ პოეტურ ნააზრევზე ავტორს დიდხანს არ „უწყვიალია“; იგი კალმის ერთი მოსმით უნდა იყოს დაწერილი. ყველა ზემოაღნიშნული კი მკვლევართ საფუძველს აძლევს იფიქრონ, რომ პუშკინის გარდაცვალებაზე ახუნდოვს თავისი „ელეგიური ყასიდა“ თებერვალში ლერმონტოვის ლექსისაგან დამოუკიდებლად დაუწერია.

როგორც ცნობილია, აღნიშნული ლექსის დაწერისათვის ლერმონტოვი თებერვლის ბოლოს დასაჯეს და კავკასიაში, ნიჟნი ნოვგოროდის დრაგუნთა პოლკში გადაიყვანეს პრაპორშჩიკად. იგი კახეთში, წინანდლის მახლობლად, სოფელ ყარაღაჯში იყო დბანაკებული. ლერმონტოვს თურმე უხაროდა კიდეც ეს გადმოსახლება, თუმცა მაშინ არ იცოდა, რომ ეს ქებული მხარე არა მარტო პუშკინისა და გრიბოედოვის, მისი პოეზიის აკვანიც გახდებოდა.

ლერმონტოვი საქართველოში ზამთრის პირამდე დარჩენილ. ამ ხნის განმავლობაში მას რამდენიმე კვირა უცხოვრია თბილისშიც და ალბათ ახუნდოვსაც გაიცნობდა. „შეუძლებელი იყო ლერმონტოვის თბილისში ჩამოსვლა არ შეემჩნიათ, მით უმეტეს, რომ 1837 წელს აქ სულ 25000 მცხოვრები იყო. ქალაქი დღევანდელ რაიონულ ცენტრს არ აღემატებოდა. მთელი თბილისი იცნობდა ყველა გამორჩეულ პირთ და ყოველი ჩამოსული ყურადღების საგანი ხდებოდა ხოლმე. როგორღა შეეძლო პოეტს, პუშკინის სიკვდილზე დაწერილი ლექსების გამო გადმოსახლებულს, ამ ქალაქში არ შეხვედროდა მეორე ახალგაზრდა პოეტს, რომელიც იმავე მოვლენას შესანიშნავი სტრიქონებით გამოეხმაურა“ (ი. ანდრონიკაშვილი). საგულისხმოა აგრეთვე ის, რომ ლერმონტოვი დაინტერესებულა აზერბაიჯანულით: „დავიწყე თათრული ენის სწავლა, ენის, რომელიც აქ და, საერთოდ, აზიაში ისევე აუცილებელია, როგორც ფრანგული ევროპაში“, — სწერდა იგი თავის შორეულ ნათესავსა და უახლოეს მეგობარს, მისი ზემოხსენებული ლექსის გავრცელებისათვის ოლონეცის გუბერნიაში გადასახლებულ სვიატოსლავ რაევსკის. აღსანიშნავია, ისიც, რომ სწორედ ამ ხანებში ასწავლიდა ახუნდოვი თათრულს (აზერბაიჯანულს) სამაზრო სასწავლებელში. ბესტუფეევ-მარლინსკი, რომელიც ახლო იცნობდა ახუნდოვს, ბუნებრივია, ლერმონტოვს მასწავლებლად ახუნდოვს ურჩევდა, რადგან ლერმონტოვს სწორედ ისეთი მასწავლებელი სჭირდებოდა, ვისაც რუსულიც ეცოდინებო-

და. ამგვარად, ლერმონტოვის მიერ თავის მასწავლებლად დასახელებული „სწავლული თათარი ალი“ ადვილი შესაძლებელია მირზა ფეტ ალი ჰაჯი ალესქერ ოღლი ახუნდოვი ყოფილიყო.

პუშკინზე სევდიანი სტრიქონების წერისას ახუნდოვს სპარსელი პოეტების წესისამებრ ლიტერატურულ ფსევდონიმად „საბუჰი“ შეუთრჩევია და „აღმოსავლური პოემის“ უკანასკნელ სტრიქონებში ჩაურთავს:

და ქალარა კავკასია
კრძალვითა და მოწიწებით
მწირ საბუჰის ლექსით გლოვობს
შენს უღრმოდ დამიწებას.

მაგრამ რას ნიშნავს „საბუჰი“, ან რატომ ამოირჩია ახუნდოვმა იგი ფსევდონიმად? ეს ფაქტი ფრიად სიმბოლურად მიუთითებს იმ დიდ განზრახვებზე, რომელთა შესრულებაც მას თავისი შრომითი საქმიანობისა და მოღვაწეობის დასაწყისშივე დაუსახავს. „საბუჰი“ არაბულ-სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს დილის სმას, ნაბახუსევს. ახუნდოვმა კი, რადგან ამ სიტყვის მნიშვნელობა თრობისა და ძილის შემდეგ გამოფხიზლებასთან არის დაკავშირებული, საკუთარი თავი გამომაფხიზლებელ, ან დილის, შინაარსით კი — ახალი ცხოვრების მაუწყებელ ადამიანად გამოაცხადა. ამ მიზნის დასახვიდან გავიდა შვიდ წელიწადზე მეტი დ პოეტს ხშირად დააღონებდა და ჩააფიქრებდა კითხვები: რაში გამოადგა საკუთარ ხალხსა და სამშობლოს... ამასთანავე იგი უკვე გრძნობდა, რომ საამისო ძალა გააჩნდა; უკვე ბევრი რამ ნახა და განიცადა, მრავალ დავრდომილსა და დაღბინებულს, ბრძენსა და განათლებულს მოუსმინა, წაიკითხა ძალიან ბევრი, იმასაც მიხვდა, რა აკლდა და რა სჭირდებოდა მის ხალხს. ახლა მხოლოდ პირველი ნაბიჯი უნდა გადაედგა. ხალხი მასობრივად წერა-კითხვის უცოდინარი იყო, ათი ათას კაცში მხოლოდ ერთს შეიძლებოდა სცოდნოდა კითხვა. გარდა ამისა, ხალხი რელიგიური ფანატიზმის ბურუსში იყო გახვეული. მაშ, რა გზით უნდა მიეტანა ახუნდოვს მათთან თავისი მართალი და გამომაფხიზლებელი სიტყვა?

II. „სიმართლე! თუნდაც მწარე, მაგრამ მხოლოდ სიმართლე!“

ცხოვრება კვლავ წინ მიდიოდა, ახალი მაჯისცემა იგრძნობოდა ყველაფერში. 1846 წლიდან გამოსვლა დაიწყო გაზეთმა „კავკაზმა“, რომლის ფურცლებზეც აისახა თბილისის კულტურული ცხოვრების სინამდვილე. ადგილობრივი ინტელიგენციის არა ერთი და ორი მხატვრული, პუბლიცისტური თუ მეცნიერული ნააზრევნი გამოჩნდა. მირზა ფათალი ახუნდოვის დრამატურგიის პირველმა სტრიქონებმაც იხალეს დღის სინათლე. ამავე ხანებში დაარსდა რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების განყოფილება. მის წევრად და თანამშრომლად მიიწვიეს ახუნდოვიც. იმ ხანებში თბილისში ცხოვრობდნენ ცნობილი ორიენტალისტი, ეურნალისტი და ეთნოგრაფი ნ. ხანიკოვი, რუსი პოეტი ი. პოლონსკი, გადმოსახლებაში მყოფი პოლონელი პოეტი ლადა-ზაბოლოცკი, რომელიც მთავარმართებლის კანცელარიაში დაბალი ჩინის მოხელედ მსახურობდა, კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის თავმჯდომარე ა. ბერაე, რუსი მწერალი, გრაფი ვ. სოლოგუბი და სხვები. ამ პიროვნებებს გარკვეული წელიწადი შეჰქონდათ მაშინდელი თბილისის კულტურულ ცხოვრებაში და მათთან ახუნდოვს ახლო თუ შორეული ნაცნობ-მეგობრობა აკავშირებდა.

ქალაქის ცხოვრებაში განსაკუთრებული მოვლენა იყო 1845 წელს მუდმივი თეატრის დაარსება. თეატრის დირექტორად მოიწვიეს სოლოგუბი. ამ სცენაზე 1846 წელს დაიდგა გრიბოედოვის „ვაი კეჟისაგან“, მომდევნო წელს — მოლიერის „გააზნაურებული მდაბიო“, ამას მოჰყვა გოგოლის, ოსტროვსკის, შექსპირის და სხვათა ნაწარმოებები. თეატრი, რაც დრო გადიოდა, სულ უფრო მეტ მყურებელს იზიდავდა და მისი გავლენაც იზრდებოდა. გავიდა ხანი და დაიბადა აზრი — რუსული თეატრის გვერდით ქართული და აზერბაიჯანული დასებიც ჩამოეყალიბებინათ. ყოველგვარ კულტურულ წამოწყებას ახუნდოვი სიხარულით ხედებოდა და ამანაც მეტად აღაფრთოვანა. მას ხშირად ხედავდნენ თეატრში. გრიბოედოვისა და გოგოლის გაბედულებით, შეუპოვრობით მოხიბლული და თავის ქვეყნის ჭირ-ვარამით დაღონებული ახუნდოვი დრამატურგიაში ეძებდა კეშმარიტ გზას.

ახუნდოვი ამ ხანებში ირანში გაგზავნეს. იქ თითქმის ხუთი თვე დაჰყო. ის სწავლობდა და უკვირდებოდა იქაურ ცხოვრებას. არც ერთი წვრილმანი არ გამოჩენია მის თვალს. ყველაფერს იწერდა, ინიშნავდა, მის წიგნაკში ასეთ სტრიქონებს ამოიკითხავს მკითხველი; „...აქ არ არსებობს კანონი და მართლმსაჯულება...“

გული ეწვოდა მირზა ფათალი ახუნდოვს, ამ ძველთაძველი ქვეყნის მკვიდრთ რომ ასე დაბეჩავენულს ხედავდა. მართალია, კავკასიელი ვარ, მაგრამ ერთმორწმუნეობის გამო მაინც ძმა ვარ სპარსელებისო, — ამბობდა იგი. ამ რწმენამ განსაზღვრა ახუნდოვის მოღვაწეობის მიზნები და ამოცანები. მას აფიქრებდა არა მარტო მშობლიური აზერბაიჯანის აწმყო და მომავალი, მუსლიმანური ჯანატიზმით გონებადახშულ და აღმოსავლური დესპოტიზმის უღელქვეშ მგმინავ ხალხთა გამოფხიზლებისა და განთავისუფლების საქმეც.

ეს ის დრო იყო, როცა ამიერკავკასიის ხალხთან ერთად აზერბაიჯანელებმაც მოისვენეს აგრესიულად განწყობილი ირანისა და თურქეთის მიერ თავსმოხვეული ომებისაგან, დარბევისა და სისხლისღვრისაგან. მაგრამ ქვეყნის მშრომელი მოსახლეობა ისევ მძიმე და გაუხარელ დღეში იყო. მეფის ხელისუფლება განზრახ უწყობდა ხელს დაპყრობილ განაპირა ქვეყნებში უკვე დრომოქმულა ფეოდალურ-პატრიარქალური წყობილების განმტკიცებას. ცარიზმმა კავშირი შეკრა ადგილობრივ ფეოდალებთან, რომ მორჩილებაში ჰყოლოდა გლეხთა ჯართო მასები და ამით განემტკიცებინა თავისი ბატონობა კავკასიის მხარეში. ფეოდალურ-პატრიარქალური წყობილების შენარჩუნება ამავე დროს მოსახლეობის ფართო მასების კვლავ უფიცობის, სიბნელისა და რელიგიური ფანატიზმის ტყვეობაში ყოფნას მოასწავებდა. მაგრამ მიუხედავად ამისა, რუსეთთან შეერთების შემდეგ მასთან მჭიდრო ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობის გამო აზერბაიჯანის ფეოდალური წყობილების წიაღში დაიწყო მნიშვნელოვანი ისტორიული ცვლილებების პროცესი. ახლა მირზა ფათალი ახუნდოვის წინაშე იდგა არა ბურჟუაზიული ურთიერთობის წინააღმდეგობათა გამომწვეურება, არამედ ქვეყნის ფეოდალური ყოფის ჩამორჩენილობისა და ბოროტების კრიტიკა. მაშინდელ ეტაპზე აზერბაიჯანულ კრიტიკულ რეალიზმს სწორედ აქეთიენ უნდა გადაედგა პირველი ნაბიჯები. ფეოდალურ-პატ-

რიარქალური სისტემა თავისი დესპოტიზმითა და რელიგიური ფანატიზმით სულიერად ამახინჯებდა და მორალურად ფეხქვეშ თელავდა ადამიანს; აბეჩავებდა, აბრმავებდა, დასალუპავად სწირავდა მას. ახუნდოვის დაუნდობელი კრიტიკის მახვილი სწორედ ხსენებულ ბოროტებათა წინააღმდეგ იყო მიმართული, აქედან იწყებოდა მისი განმანათლებლური იდეების პროპაგანდაც. ამისათვის მან აირჩია პროზაული ჟანრები და კომედია, ხოლო სამწერლო ენად მშობლიური აზერბაიჯანული გაიხადა და არა სპარსული. ას ოცი წლის წინ გადადგმული მხოლოდ ეს ნაბიჯიც კი საკმარისი იქნებოდა თავისი ხალხის ამ სასიქადულო შვილის ხსოვნის უკედავსაყოფად.

1849 წლის მარტში მირზა ფათალი ახუნდოვი ირანიდან დაბრუნდა.

თბილისში ისლამის უარყოფით გავლენას ხალხზე ახუნდოვი ისე ძლიერად ვერ გრძნობდა, მაგრამ მაჰმადიანურ ირანში აუტანელი ეჩვენა. ამ მშობლიურ სარწმუნოებას იგი ქრისტიანობას ადარებდა და ქრისტიანობა ბევრად უფრო პროგრესულად მიაჩნდა. ასეთ შედარებას იგი მხოლოდ რელიგიურ ბოროტებათა მეტ-ნაკლებობის თვალსაზრისით ახდენდა, თორემ ახუნდოვს არც ერთი მოძღვრება არ სწამდა და არა ერთხელ უთქვამს: არ მჯერა, რომ რომელიმე მათგანს შეეძლოს სულის დახსნა სიკვდილის შემდეგ. მე უპირატესობას ვანიჭებ მხოლოდ იმ რელიგიას, რომელიც ადამიანს თავისუფლებას და ბედნიერებას ამქვეყნად არგუნებსო.

უკვე თხუთმეტი წელი იყო, რაც ახუნდოვი თბილისში ცხოვრობდა. ამ ხნის განმავლობაში მან ბევრი რამ ისწავლა და წაიკითხა, გაეცნო ხალხის ყოფა-ცხოვრებას, ჩასწვდა თავისი ეპოქის ხასიათს, რუსულმა ლიტერატურამ და თეატრმა იგი გაათვითცნობიერა სინამდვილის ესთეტიკური ასახვის საკითხებშიც. გადადგმა აღარ შეიძლებოდა და მანაც რეალისტი მწერლის კალამი მოიმარჯვა ხელში. ეს იყო 1849 წლის ბოლოს. 1850 წლის დამდეგს კი დაიბადა მისი პირველი პიესა, „ამბავი ალქიმეოსის მოლა იბრაჰიმ-ხალილისა“, რომელსაც თვითონვე შემოკლებით „მოლა იბრაჰიმ-ხალილის“ უწოდებდა.

მოქმედება წარმოებს ავტორის მშობლიურ ნუხაში. აქ დარჩეულია ხმა, რომ ხაჩმაზის მთებში თბილისიდან ჩამოსულა ერთი ფრიად განსწავლული მოლა, ვინმე იბრაჰიმ-ხალილი. მას ისეთი

ელექსირი — ფილოსოფიური ქვა აქვს, ერთი მისხალი რომ ფუთ გამდნარ სპილენძში აურიონ. იმავე წონის წმინდა ვერცხლად აქცევსო. შეიკრიბნენ ოქრომკედელი — პაჭი-ქერიმი, უპატიოსნობის წყალობით მუშტრები რომ დაუქარგავს და ახლა ულუკმაპუროდ დარჩენილა; ხალხისაგან ზურგშექცეული და გაღატაკებული ალაზმანი — მამით ქებული დალაქის შვილი, თვითონ ექიმობაზე რომ დაუდვია თავი და ამით მხოლოდ საფლავები მოუმრავლებია; უეცობით ცნობილი მოლა-სალმანი — ნასწავლი მამის შვილი; ვაჟარი მეშდი-ჯაბარი; ხაჩმაზიდან ჩამოსული შეიხ-სალახი და პოეტი პაჭინური — ნუხის მკვიდრი, ამათში ერთადერთი პატიოსახი და სალად მოაზროვნე კაცი.

შეკრებილთ შეიხ-სალახი არწმუნებს, საკუთარი თვლით ვნახვარა სასწაულებს ახდენს მოლა იბრაჰიმ-ხალილი. ესენიც, იაფად გამდიდრების სურვილით შეპყრობილნი, გადაწყვეტენ, ღონე არ დაიშურონ. დაე, დროებით მთლად გაშიშვლდნენ და გაძვალტყავდნენ, ოღონდ შეკრიბონ ფული და მიართვან სასწაულმოქმედ მოლას. რომელაც მისხლობით დახარჯული ოქროს ფასად გამდიდრებას პირდება. მხოლოდ პაჭი-ნური არ უჭერებს მათ და შეკრებილთ ურჩევს, ხელი აიღონ ამ საქმეზე. „ყოველი ადამიანის კეთილდღეობის ელექსირი და საშუალება, — ეუბნება იგი მათ, — მისი ხელობაა. აღქიმა რას მოგცემთ, რას გაგიკეთებთ? მე არ მინახავს მოლა იბრაჰიმ-ხალილი, მაგრამ დარწმუნებული ვარ, რომ ის დახელოვნებული თაღლითი და ოინბაზია. თქვენ რომ გჯერათ, მაგისტანა ელექსირი ბუნებაში არ არსებობს, მაგრამ ხაჩმაზის მთებიდან ჩამოსულმა მაგ შეიხ-სალახმა ისე დაგიბნიათ თავგზა და ისე დაგიხშოთ გონება, რომ ახლა მე, რასაკვირველია, არ დამიჯერებთ“. მართლაც, ნუხელები გასწევენ მთებისაკენ, სადაც ვერცხლის საქმის ჯადოქარი ეგულებათ. მათ იქ მოლა იბრაჰიმ-ხალილის მოწაფე, მოლა ჰამიდი დაუხვდებათ. მათი მოსვლის მიზანს რომ გაიგებს, ეუბნება, ჩემი მოძღვარი მარტოდმარტოა, ლოცვებს ალაგლენს, სამ დღეს ხმას ვერავის გასცემსო. ისიც უთხრა, ვერცხლი რამდენიმე თვით ადრე, წინასწარ იყიდება, ამ ძვირფასი ლითონის უახლოეს „მოსავალს“ კი ჩემი მასწავლებელი სომეხ მუშტრებს შეპირდაო. მოლა იბრაჰიმ-ხალილი ახლა თქვენგან ფულსაც ვერ აიღებსო. მაგრამ ნუხელებმა მაინც გადაწყვიტეს, სამ დღეს დარჩე-

ნილიყვნენ აქ და თვითონ მოლაპარაკებოდნენ ჯადოქარს. სწორედ ამ დროს კარვიდან გამოვიდა დერვიში აბასი, იბრაჰიმ-ხალილის სპარსელი მსახური. ილიაში წითელი მამალი ამოეჩარა, ხელში დიდი რქა ეჭირა. იქვე მდებარე დაასო პალო, მიაბა ზედ მამალი დრამდენჯერმე ჩაჰყვირა რქაში. ამ სანახაობით განცვიფრებულმა ნუხელებმა მოლა ჰამიდის ჰკითხეს, ეს რას ნიშნავსო. — თქვენ რომ იცოდეთ ბუნების საიდუმლოებანი და ერკვეოდეთ ალქიმიასი, ეს სანახაობა არ გაგაოცებთ, — მიუგო მან. — ელექსირის შედგენილობისათვის აუცილებელია ბალახი, რომელსაც მარტო მოლა იბრაჰიმ-ხალილი იცნობს, და მხოლოდ ამ მიდამოებში იზრდებაო. ბრძენმა სწავლულებმა გამოარკვეეს, იგი მხოლოდ ღამით, მამლის ყივილზე იზრდება, დერვიში აბასიც საყვირით აფრთხობს მელიებსა და ტურებს და ისე იცავს მამალს, სანამ იგი ღამე არ დაიყვილებს, რომ ელექსირისათვის ესოდენ საჭირო ბალახი ამოიზარდოსო. ამის გამგონე გაოცებულმა ნუხელებმა ხელები ცისკენ აღაჰყრეს და წარმოთქვეს: „ღიღია ალაჰი! ყოვლად ბრძენია ალაჰი!“

მესამე დღეს ალქიმიკოსმა იბრაჰიმ-ხალილმა მიიღო ნუხელები, კარგა ბლომად ფული გამოართვა და აღუთქვა, ოცდაათი დღის მერე მოდით და ვერცხლიც მზად იქნებაო. მაგრამ, ოცდამეათე დღეს ნუხელები რომ ეახლნენ, იბრაჰიმ-ხალილმა საყვედურებით აავსო: ამდენი შრომა წყალში რად ჩამიყარეთ, მე ხომ გითხარიო, ოცდაათი დღის მერე მოსულიყავით და არა ოცდამეათე დღეს; ელექსირს უცნაური თვისება აქვს, მოქმედების ძალას ჰკარგავს, თუ სპილენძში გაზავებ: ასას ერთ ვერსზე უცხო ვინმე იმყოფებაო. როგორც თქვენი თვალთ ხედავთ, ახლა ვაზავებდი, მაგრამ იჩქარეთ და ელექსირმაც ძალა დაკარგაო. ნუხელები ევედრებიან, იქნებ რაიმე უშველო ამ ჩვენს დაღუპულ საქმესო, მოლა იბრაჰიმ-ხალილმა შეიბრალა ისინი. ერთი ხსნა კიდევ არისო; ამისათვის თქვენს მეხსიერებაში სრულებით უნდა წაშალოთ და დაივიწყოთ მაიმუნი... ნუხელებმა ეს ვერ შეძლეს, შეშფოთდნენ, მაგრამ ცბიერმა მოლამ კვლავ დაამედა: ნუხაში დაბრუნდით და ჩემგან ამბავს ელოდეთო. ხოლო თავისთვის ჩაილაპარაკა: მელოდეთ, სანამ ელექსირით შემზადებული ვერცხლის ჩამოსხმა არ შეგატყობინოთო, ალაჰის შეწევნით მოვახერხებ, რომ ამიერიდან თვალთ ვეღარსად მომკრათო. ასე გამოისტუმრა ამ თაღლითმა მოლამ გაწბილებული მუშტრები.

„მოლა იბრაჰიმ-ხალილით“ ახუნდოვს სურდა ეჩვენებინა ჩამორჩენილი ფეოდალურ-პატრიარქალური ყოფის შეუფერავი და ნამდვილი სურათები, დახმარებოდა მშობელ ხალხს განთავისუფლებულიყო უმეცრებისა და ცრუმორწმუნეობისაგან, რასაც ზურგს უმაგრებდა ისლამის რელიგიური ფანატიზმი. მოლა იბრაჰიმ-ხალილმა სწორედ ასე დაუსაბუთა ბეჩავ ნუხელებს თავისი სასწაულმოქმედების ძალა და სიმართლე: მე ისლამს მინდობილი ერთი კეთილი და პატიოსანი კაცი ვარ. ალაჰისა და ალქიმიის წყალობით შევძელი ჩავწვდომოდი ფილოსოფიური ქვის საიდუმლოებასო.

ამ პიესაში ახუნდოვი ამხელს მოლების უვიცობას, უქნარობასა და გაიძვერობას. არ ერიდება აგრეთვე სხვადასხვა პროფესიის ადამიანებს, რომელთაც გონება დაჩლუნგებულია და ვერ ამჩნევენ, რომ დრო იცვლება და იოლი გზით ქონებას ვერ შეიძენენ. ამ პირველი კომედიით ახუნდოვი მკითხველის წინაშე წარსდგა, როგორც ფეოდალური იდეოლოგიისა და რელიგიური აზროვნების გამხრწნელი გავლენისაგან ადამიანის განთავისუფლებისათვის მებრძოლი. ამ დროიდან დაწყებული იგი მთელი თავისი მხატვრული და პუბლიცისტური შემოქმედებით იბრძოდა რელიგიისაგან აზრის განთავისუფლებისათვის, ისლამის კულტის მსახურთა მხილებისათვის და კეთილსინდისიერი შრომის დანერგვისათვის. „მოლა იბრაჰიმ-ხალილში“ ავტორის იდეების მატარებელია სწორედ ნუხელი პოეტი ჰაჯი-ნური, რომლის სიტყვები მართლაც სხივივით ანათებს იმ უმეცარი და გონებადახშული მოლებისა და სხვა უსაქმურ ადამიანთა გარემოცვაში, სადაც მას ყოფნა და ცხოვრება უხდება. ავტორმა ალბათ სახელიც ამის მიხედვით შეარჩია თავისი ღირსეული პერსონაჟისათვის (ნურ არაბულ-სპარსულად ნიშნავს სხივს, ნათელს).

ახუნდოვმა იმავე წელს დაწერა მეორე პიესა, კომედია — „ამბავი სწავლული ბოტანიკოსის მუსიო ჟორდანისა და განთქმული ჯადოქრის დერვიშ მასთალი-შაჰისა“, რომელსაც ავტორი „ბოტანიკოს მუსიო ჟორდანსაც“ უწოდებდა შემოკლებით.

ამ თხზულებაში გადმოცემული ამბავიც ახუნდოვის სამშობლო მხარეში, ყარაბახში ხდება, სადაც ადგილობრივი ფლორის შესასწავლად პარიზიდან ჩამოსულა ცნობილი მეცნიერი მუსიო ჟორდანი. ამ ევროპელ სწავლულს ბევრი რამ საინტერესო უამბნია პარიზზე ერთი ყარაბახელი ქაბუჯის, ოცდაორი წლის შაჰბაზ-ბე-

გისათვის. და ახლა ამ უკანასკნელს მტკიცედ გადაუწყვეტია, გაჰყვეს მუსიო ჟორდანს თავის ქალაქში. მას სურს გაეცნოს იქაურ ყოფა-ცხოვრებას; შაჰბაზს განსაკუთრებით უკვირს და ხიბლავს, რომ პარიზში, თურმე. ქალები უჩადროდ დადიან. მაგრამ მისი გადაწყვეტილების განხორციელებას სერიოზულ დაბრკოლებას უქმნის ის გარემოება, რომ დანიშნული ჰყავს, აღმზრდელი ბიძის მშვენიერი ასული, თექვსმეტი წლის შარაფნისა-ხანუმი, ისინი სულ მალე უნდა დაქორწინდნენ. დაიწყო ბრძოლა შაჰბაზ-ბეგის დატოვებისათვის. ბიძა, საცოლის მამა, ჰათამხან-ალა, ურჩევს გადაიფიქროს გამგზავრება; ფრანგული ენის გარეშეც შეიძლება ცხოვრების კეთილად მოწყობაო. მთელი ჩემი სიცოცხლე ყარაბახს არ გავცილებივარ, მაგრამ, როგორც ხედავ, თავს კარგად ვგრძნობ და დოვლათიც არ მაკლიაო, — ეუბნება ძმისწულს. თუ მაინცდამაინც გინდა იცოდე, როგორ ცხოვრობენ პარიზში, წარმოიდგინე იმის საწინააღმდეგო, რაც ჩვენთან არის. ასე მაგალითად: ჩვენ ხელებზე ვისვამთ ჰნას, ფრანგები კი არა; ჩვენ თავს ვიპარსავეთ, ისინი პირიქით — თმას იზრდიან; ჩვენ სახლში ქუდით ვზივართ, ფრანგები — უქუდოდ; ჩვენ საკმელს ხელით შევქექცევით, ფრანგები — კოვზით; ძღვენს ჩვენ აშკარად ვღებულობთ, ფრანგები კი ჯარულად; ჩვენ ყველაფერი გვწამს და გვჯერა, ფრანგებს კი არაფერი; ჩვენში წესადაა მრავალცოლიანობა, იქ კი მრავალქმრიანობაო...

მაგრამ შაჰბაზ-ბეგმა თავისი არ დაიშალა და ახლა ქალები ამოქმედდნენ. მათ იხმეს ჯადოქრობით სახელგანთქმული სპარსელი ღერვიში — მასთალი-შაჰი, რომელსაც თურმე არა ერთი „სასწაული“ მოუხდენია, და დიდი ფულის ფასად სთხოვეს. ჩაეშალა შაჰბაზ-ბეგის გამგზავრების საქმე. რთული ამოცანის წინაშე დააყენეს მასთალი-შაჰი. მას რომ დავალება შეესრულებინა, ან ბოტანიკოსი მუსიო ჟორდანი უნდა მოესპო, ან პარიზი დაენგრია. გადაწყდა პარიზის დანგრევა; დაე, დაინგრეს ის ქალაქი, სულ ერთიანად ამოწყდნენ ის უჩადრო ქალები, რომელთა გულისათვისაც შაჰბაზმა იქ წასვლა მოინდომა, — დაადგინეს ქალებმა და ყოვლისშემძლე ღერვიშიც შეუღდა საქმეს: ჯიკრებით ვითომ პარიზი გააშენა. უხმო ყოვლისშემძლე ავსულებს და სთხოვა დანშარება ამ დიდი, მშვენიერი ქალაქის დანგრევაში. ამის შემდეგ მოუქნია ჯოხი გაწყობილ ფიკრებს, ერთიანად დაშალა ისინი და მიულოცა ქალებს, პარიზი

დავანგრიე. ის მშვენიერი ქალაქი აღარ არსებობსო. მაგრამ ახლ, შარაფნისა-ხანუმის დედა — შაჰრაბან-ხანუმი იმაზე ფიქრობს, თუ როდის შეატყობინებენ მუსიო ჟორდანს თავისი ქალაქის გავერა-წყების ამბავს. სწორედ ამ დროს შემოვარდება შეძრწუნებული მუსიო ჟორდანი და შეკრებილთ აუწყებს. ეს არის ახლა მივეღე სამ-წუხარო ცნობა, — პარიზი განადგურდა, ტიულის სასახლე ნანგრევებად იქცაო... იგი შეძრწუნებული ოხრავს, ეს რა ავი სუ-ლები შეესივნენ ჩემს მშვენიერ ქალაქსო, და სთხოვს მასპინძელს, შარაფნისა-ხანუმის მამას, ახლავე შეკაზმონ ცხენები. ამაღამვე უნდა გაუდგნენ გზას, რომ გათენების ჟამს არაქსის ნაპირს მიაღწიონ. მუსიო ჟორდანი ჩქარობს გამგზავრებას, შაჰბაზ-ბეგის წაყვანაზე კი უარს ამბობს, ახლა ამის დრო აღარ არისო.

ამის შემდეგ როგორ არ უნდა დაიჭერო ჯადოქრობისა და ჯრძნეულებისო, — ამბობს უსაზღვროდ კმაყოფილი შაჰრაბან-ხანუმი და მალე გადაუხდის ქორწილს ქალიშვილსა და შაჰბაზ-ბეგს.

საფრანგეთის პროლეტარიატის 1848 წლის ივნისის აჯანყება ბურჟუაზიამ ზისხლში ჩაახშო, რასაც მძიმე შედეგები მოჰყვა ქალაქისათვის; სწორედ ამ ცნობას დაემთხვა ჯადოქრობით განთქმული ირანელი დერვიშის გათამაშებული სცენა პარიზის დანგრევისა, რამაც ასეთი დიდი ეჟექტი მოახდინა ბნელ და ჩამორჩენილ ხალხზე.

„ბოტანიკოს მუსიო ჟორდანში“ ახუნდოვმა კრიტიკა კიდევ უფრო ფართო მასშტაბით მიმართა ჩამორჩენილი ფეოდალურ-პატრიარქალური წყობილების წინააღმდეგ. „მოლა იბრაჰიმ-ხალილში“, როგორც ვნახეთ, ავტორი ამხელდა რელიგიური ფანატიზმისა და ცრუმორწმუნეობის პროპაგანდისტებს, მოღებს, ხოლო ამ კომედი-აში თავისი კრიტიკის მახვილი მან მიმართა დერვიშების წინააღმდეგ, რომლებიც თავისუფლად დაეხეტებოდნენ ერთი მუსლიმანური ქვეყნიდან მეორეში და ხელს უწყობდნენ რელიგიითა და ცრუმორწმუნეობით ხალხის დაბეჩავებას.

ეს თხზულება განსაკუთრებით იმით იქცევა მკითხველის ყურადღებას, რომ ავტორი გვიხატავს, როგორ ეპატრონებიან უცხოელები ფეოდალურ-პატრიარქალურ აზერბაიჯანში ქვეყნის ბუნებრივ სიმდიდრეს. აი, რას ეუბნება ფრანგი მუსიო ჟორდანი ყარაბახელ პათამხან-ალას: „მე რომ ყარაბახში არ ჩამოვსულიყავ, ვის ეცოდი-

ნებოდა, რომ აქაურ მთებში ეს ბალახები ხარობენ. აქამდე ჩვენი მეცნიერები და ბუნებისმეტყველნი ლინეი, ტურნეფორი და ბერტრამი ფიქრობდნენ, რომ ესენი მხოლოდ ალპებში, ამერიკაში, აპურიკაში და შვეიცარიის მაღლობებში იზრდებოდნენ. ამიერიდან კი მე დავუმტკიცებ პარიზის აკადემიას, რომ სწავლულები ცდებოდნენ და ასეთი მცენარეები გავრცელებულია ყარაბახის მთებშიც, როცა სათანადო ცდებით გამოვიკვლევ და შევისწავლი ამ ბალახებს, გამოვცემ ახალ ნაშრომს ექიმთათვის და საქვეყნოდ გავუთქვამ სახელს ყარაბახს. აი, ამას, მაგალითად, ლათინურად აკანტუსი ეწოდება და ჩემი დაკვირვებით, ძალიან უხდება კუჭის დაავადებებს... ეს ბალახი უებარია კბილის ტკივილის დროს... ამას ლათინურად კომბრეტუმი ეწოდება. მეცნიერები დარწმუნებულნი იყვნენ, იგა მხოლოდ ამერიკაში ხარობდა, მე კი, როგორც ხედავთ, თქვენს მთებშიც ვიპოვე ეს ბალახი ძალიან უხდება გაციებით გამოწვეულ დაავადებებს, და როდესაც ჩემი ნაშრომით მთელ მსოფლიოს გავაცნობ აქ აღმოჩენილ სამკურნალო ბალახების ღირსება-სარგებლობას... უჯრო მეტს გავაკეთებ მეცნიერებისათვის, ვიდრე გერმანულმა სამეცნიერო საზოგადოებამ კარტოფილის დაავადების აღმოჩენით გააკეთა“.

„მუსიო ეორდანში“ ახუნდოვი სვამს სწავლა-განათლების საკითხს, რაც ძალიან სჭირდებოდა მის ხალხს. სწორედ ამის გამოხატველია ჭაბუკ შაჰბაზ-ბეგის სწრაფვა პარიზისაკენ. თუმცა აქვე უნდა შევნიშნოთ ისიც, რომ მწერალი არ გვევლინება ევროპული ყოფის ბრმა თაყვანისმცემლად; ახუნდოვის აზრით, განათლებამ ადამიანი მშობლიურ ნიადაგსა და სინამდვილეს არ უნდა მოსწყვიტოს. აი, როგორი დიალოგი იმართება ბიძასა და ძმისწულს შორის:

„პათამხან-ალა: — რაში გჭირდება, ჩემო კარგო, ფრანგულის ცოდნა? შენ უნდა იცოდე არაბული, სპარსული, თათრული და რუსული ენები...

შაჰბაზ-ბეგი: — ფრანგული ძალიან მჭირდება, ბიძაჩემო. შარშან რომ თბილისში გამგზავნეთ არხის გაჭრისათვის ნებართვის მისაღებად, იქ ვნახე ალაჰვერდ-ბეგის ვაჟი თარვერდი-ბეგი, ვარშავაში უსწავლია ფრანგული, და ამის გამო დიდი პატივისცემით სარგებლობდა საზოგადოებაში.

პათამხან-ალა: — რა ენაზეც არ უნდა ლაპარაკობდეს ადამიანი, მას, უწინარეს ყოვლისა, უნდა შეეძლოს სწორად განსჯა და კარგად იცნობდეს თავისი დროის ხალხის ადათებსა და წეს-ჩვეულებებს.“

„მუსიო ქორდანში“ ავტორმა მოქმედ პირებად გამოიყვანა საკუთარი ინტერესებისათვის ამოძრავებული მებრძოლი ქალები: შარაფნისა-ხანუმი, შაჰრაბან-ხანუმი და ხანფერი. ამით ახუნდოვმა გამოხატა დროის ახალი ქროლვა და ახალი იდეური განწყობილებები, რომლებიც ისახებოდნენ და ვითარდებოდნენ მოძველებული და დროუპმისაგან ისტორიულად განწირული ფეოდალურ-პატრიარქალური წყობილების წიაღში. აგრეთვე გააკრიტიკა მუსლიმანური ეთიკის კანონმდებლობა — „შარიათი“, საუკუნეთა განმავლობაში ყოვლად უწყალოდ რომ თრგუნავდა ქალის ადამიანურ უფლებებს და ბორკავდა მას.

ამ პიესაში ახუნდოვი სასტიკად აკრიტიკებს სპარსეთის ფეოდალური წყობილების სინამდვილეს.

ახუნდოვი საკუთარ თავში შემოქმედებითი ძალების ისეთ მოზღვაებას გრძნობდა, რომ შეუსვენებლივ შეუდგა მესამე პიესის წერას — ეს იყო „ლენქორანის ხანის ვეზირი“; 1850 წელი ფრიად ნაყოფიერი აღმოჩნდა მისი შემოქმედებისათვის.

ახლა ახუნდოვმა სარკაზმით გამსჭვალული თავისი კრიტიკის მახვილი დესპოტური ფეოდალური სისტემის ბიუროკრატიული აპარატისა და მისი ჭკუაჩლუნგი განმგებლების, გამოთაყვანებული ხანებისა და ბეგების წინააღმდეგ მიმართა.

პიესაში მოქმედება წარმოებს აზერბაიჯანის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ზღვისპირა ქალაქში, ლენქორანში.

ლენქორანის ხანმა დიდი ნდობითა და პატივისცემით აღჭურვა ვეზირი მირზა ჰაბიბი. მან იცოდა, რომ ჰარამხანას შემოეჩვია თვით ხანის ძმისწული თემურ-ალა.

ერთხელ ვეზირს მისი უმცროსი ცოლის, შოლე-ხანუმის დედამ, ფერა-ხანუმმა გაანდო, მკითხავემა მითხრა, თუ შენი სიძე სამი თავის წონა ხორბლით გლახაკებს გაიკითხავს, ნანატრი შვილი შეეძინებაო. მისი წონა მარცვალი კი ისეთ ქვაბში ჩაეტევა, ვეზირს ნიკაპამდე რომ ჩამოეცმებაო. სხვა რა გზა ჰქონდა ვეზირს, დასთანხმდა. ქალები ხან ერთ ქვაბს ჩამოახურავდნენ თავზე, ხან მეორეს, მაგრამ არც ერთს ცხვირი არ უშვებდა ნიკაპამდე. ბოლოს.

როგორც იქნა, ისეთი ქვაბი იშოვეს, ვეზირს მხრებამდე დაემხო. სწორედ ამ დროს, იქვე, ფარდის უკან, დამალული თემურ-ალა გააპარეს.

ექვნიანობით შეპყრობილმა ვეზირმა გადაწყვიტა, შოლე-ხანუმის წინაშე დაემცირებინა ვაჟკაცობით განთქმული თემურ-ალა და თავის ყველაზე საყვარელ, ჯერ მთლად ახალგაზრდა ცოლს უამბო: ამ ცოტა ხნის წინათ ხანთან თემურ-ალას დაუწყვეს ქება, უებრო ძალ-ღონის ვაჟკაცობა, მე კი ვთქვი: ჩემი საპატიო თანამდებობა და ხანდაზმულობა რომ უფლებას მაძლევდეს, მაგ თქვენს ნაქებ თემურ-ალას ორავე ბექით მიწაზე გავაბრტყელებდი-მეთქი. ჭიდაობის მოყვარულმა ხანმა ისურვა ამ სანახაობით დამტკბარიყო და მეც, რა თქმა უნდა, შეევასრულე ჩემი ნათქვამი. ახლა სწორედ იქიდან მოვდივარ, ფეხი ვიტყინე და მხოლოდ ამიტომ ვარ ცოტა დაღრეჯილი. თემურ-ალა ფარდის უკან იყო ჩამალული და ისმენდა ამ საუბარს. უცბად მან სიცილი ველარ შეიკავა და გამოეცხადა: რეგვენ ვეზირს...

ახუნდოვი მშვენივრად გვიხატავს გონებაჩლუნგ ლენქორანის ხანს. ხანს ორი მომჩივანი წარუდგა. მდინარის პირას წყლის დასალევად ცხენი ჩავიყვანე, მოულოდნელად აიწყვიტა და გამეჩქა. ეს კაცი ჩემკენ მოდიოდა და შევძახე: ცხენი ჩემკენ გამოაბრუნე-მეთქი. მაგანაც ქვა ესროლა, შიგ თვალში მოარტყა და ამოუგდო. მე ზარალის ანაზღაურება მოვთხოვე, ეგ კი უარზეა, საქმე სადავოდ გამიხდაო, — მოახსენა ერთმა.

— ეგ მართლა ეგრე იყო, — დაიწყო ახლა მეორემ, — მაგრამ მე ხომ არ მინდოდა დანაშაულის ჩადენა, მაგის თხოვნას ვასრულებდი და შემთხვევით მომიხვდაო.

— სისულელეს ნუ ამბობ, — განრისხდა ხანი, — განზრახვის გარეშე ქვას მიწიდან ვინ აიღებს და გაისვრისო. მერე მომჩივანს მიუბრუნდა, შენც წადი და მაგის ცხენს სწორედ მარჯვენა თვალი ამოუგდეო. ხომ გაგიგიათ, წმინდა ყურანში წერია: „თვალი თვალისა წილ, კბილი კბილისა წილ“.

ასე გაიტუმრა ხანმა მომჩივანნი და ამოიოხრა: რა მძიმე: ქვეყნის პატრონის ხედრი; ყველა საკუთარ თავზე ფიქრობს, ოჯახსა და შვილებზე ზრუნავს, მე კი ათასობით ადამიანის ბედი მედარდებაო. — დიახ, დიდებულო, — მოახსენა მლიქვნელმა სელიმ-ბეგმა, —

ხალხზე თქვენი დაუღალავი ზრუნვის ჯილდო ის ლოცვაა, რომელსაც ისინი შენს საღიდეblად აღავლენენ; ჭეშმარიტად, თქვენ ააყვავეთ ლენქორანის ვრცელი მხარე...

ხანის წინაშე ახლა სხვა მომჩივანნი იღგენ.

მე ძმა გამიხდა ავად. ამ კაცთან მიმასწავლეს, ცნობილი ექიმიყო. ერთი თუმანი მივეცი და შინ მოვიწვიე. მან ჩემს ავადმყოფს სისხლი გამოუშვა, მაგრამ როგორც კი შეწყდა სისხლის დენა. ძმამ სული განუთქვა. ახლა ვეუბნები, ჩემი მოცემული თუმანი მაინც დამიბრუნე-მეთქი. მაგრამ ეს მიმტკიცებს, მე შენგან კიდევე მერგება ფული; შენი ძმისათვის რომ სისხლი არ გამომეშვა, უარესი დღე დაგადგებოდაო. კიდევე ექვს თვეს იცოცხლებდა და განუკურნებელი სენით შეპყრობილ ავადმყოფზე ამოდ დაიხარჯებოდიო.

ამ საქმემ დიდად ჩააფიქრა ხანი. არ ვიცი, როგორ განვსაჯო, ასეთი რთული საქმე მე გასარჩევად არასოდეს შემხვედრიაო, მაგრამ ამ დროს საქმეში ჩაერია იქვე მყოფი ერთი ბეგი, ამ ექიმმა თავისი საქმე ძალიან კარგად იცის, ექიმები პატივისცემის ღირსნი არიან, მათ ხალხისათვის სარგებლობა მოაქვთ, ამიტომ უბრძანე მომჩივანს, ექიმს ღირსეული საჩუქარი მიართვასო. ბეგის რჩევაზე იხსნა ხანი მძიმე მდგომარეობიდან და მოდავეს გადაუწყვიტა, ექიმისათვის ჩოხა მიერთმია.

ამ პიესაში ახუნდოვი ლენქორანის სახანოს მაგალათზე მთელ ფეოდალურ სისტემას და მის სამართალს აკრიტიკებს. აღმოსავლური ფეოდალიზმის ისტორია აღსავსეა შეუწყნარებელი დესპოტური აქტებითა და თვითნებურად დადგენილი უმკაცრესი სასჯელებით. ასეთი წყობილების პირობებში სავსებით ბუნებრივი იყო ლენქორანის ხანის ბრძანება, სიკვდილით დაესაჯათ ეკვიანი ვეზირის დაბეზლებით შეპყრობილი თემურ-ალა, ან კიდევე იმავე ვეზირის ბრძანებით, სრულიად უმნიშვნელო უყურადღებობისათვის გაეროზგათ მისი მსახური ალა-ბაშირი.

კომედია მთავრდება იმით, რომ ნავით ზღვაზე სასიეროდ გასული ხანი იხრჩობა და მის ნაცვლად სასახლეში მიიწვევენ თემურ-ალას, როგორც ლენქორანის სახანოს ერთადერთ მემკვიდრეს. დაცვის უფროსი სელიმ-ბეგი აუწყებს მას, შეკრებილი ხალხი მიესალმება შენს ასვლას ხანის ტახტზეო. თემურ-ალაც გამოიჩინა სულგრძელობას, შეუწოდებს ყოფილი ხანის ვეზირს მის წინაშე ჩადენილ დანა-

შაულს, განუმარტავს, რატომ დადიოდა მის სასახლეში, და მხოლოდ თანამდებობიდან გადააყენებს. ახალი ხანი აუწყებს ხალხს, თუ რაოდენ ჰუმანური იქნება მისი განმგებლობის მეთოდები ლენქორანში. აქედან ჩანს, რომ ახუნდოვი კარგად ვერ იცნობდა სინამდვილეს; 50-იან წლებში იგი ვერ ჩასწვდა ფეოდალურ-პატრიარქალური სისტემის სოციალურ არსს. ამიტომ სჯეროდა, რომ ხალხს სინათლესა და სამართალს გონიერი და ჰუმანური სულთანები და ხანები მოუტანდნენ.

მიუხედავად ამისა, ახუნდოვის კომედიებს უთუოდ დიდი პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა.

„მუსიო ჟორდანი“ ახუნდოვის მეორე გამარჯვება იყო. იგი ხარობდა, მაგრამ მწერლის ენთუზიაზმს ახლა ის ანელებდა, რომ მისთვის არ არსებობდა სცენა, დარბაზი, მაყურებელი, რათა სიმართლისა და მხილების მლაღადებელი ხმა მოესმინა მშობლიურ ხალხს, აზერბაიჯანს, მთელ სამუსლიმანოს.

ახუნდოვს „კავკაზში“ უკვე გამოქვეყნებული ჰქონდა თავისი პიესები, როდესაც შეიტყო, პეტერბურგში, სცენისმოყვარეთა წრეში, მისი „მუსიო ჟორდანი“ წარმოედგინათ. ენციკლოპედიური ჟურნალი „Библиотека для чтения“ იუწყებოდა, ამ კომედიათა მაყურებელთა არაჩვეულებრივი მოწონება დაიმსახურაო.

ამან, ბუნებრივია, დიდი სიხარული მოუტანა მირზა ფათალი ახუნდოვს; მართლაც, მაშინდელი ლიტერატურული ცხოვრების ცენტრში, პეტერბურგში, დრამატურგიის დარგში მისი პირველი ნაბიჯების აღიარება დიდი გამარჯვება იყო მომავალი „თათარი მოლიერისათვის“.

1851 წლის დამლევს ახუნდოვმა დაწერა მეოთხე კომედია: „ამბავი ყაჩაღის დამჯახნელი დათვისა“. პიესაში მოქმედება წარმოებს აზერბაიჯანის აღმოსავლეთით, შირვანის მხარეში, რომელიც მაშინდელი ადმინისტრაციული დაყოფით ბაქოს გუბერნიაში შედიოდა.

ალალი, გულმართალი ბაირამისა და მისი მიჯნურის ფარზადის სიყვარულის ჯონზე ავტორი გვიჩვენებს, როგორ აფასებდა ხალხი მამაკაცს, ვისაც ვინმე მოეკლა; ან გაეძარცვა, ქარავანს გზაზე თავს დასხმოდა და ნადავლით ოჯახი გაეხარებინა. აი, რას ეუბნება გლეხის ქალი ზალხა ფარზადით მოხიბლულ ქაბუკ თარვერდის:

„ქონება კი ბევრი გაქვს, მაგრამ ვაჟკაცობა გაკლია. გაგიძარცვავს ვინმე? მოგიკლავს ვინმე?... გადი შემახის გზაზე, იქ ასობით ვაჟკაცი მიდი-მოდის, გაძარცვე ერთი, მეორე, მოიტანე ნადავლი და. აი, მაშინ ვნახავთ, მართლა გულადი ხარ თუ მხოლოდ ტრაბახა“. ასეთი ლაპარაკი ესმის ყოველი მხრიდან მართლაც მშვიშარა თარვერდის. გაბრიყვებული, ორი ამხანაგის თანხლებით გადის გზაზე, სადაც წააწყდება ცხოველების მომთვინიერებელ ერთ გერმანელს. ვინმე ფრანც ფოკს, რომელსაც თან მოჰყავს თავისი ნადირები და მშვიდად მიემგზავრება. თარვერდიმ იფიქრა, დამიდგა ვაჟკაცობის გამოჩენის დღეო, ისროლა თოფი. შეშინებული გერმანელი გაიქცა, ზოლო ეს მშვიშარა თავდამსხმელი ფურგონზე აძვრა, ეგონა. ამ დიდი ყუთებით მდიდრული ნადავლი ვიგდეო ხელთ. მაგრამ უცბად ფრანც ფოკის დათვი დაეძგერა. დასცა მიწაზე და ის იყო უნდა დაეხრჩო, რომ თოფი გაეარდა, ნადირი დაიჭრა, სისხლში მოსვრილმა თარვერდიმ ამხანაგებთან ერთად თავს უშველა. თურმე ამ დროს იქვე მახლობლად ბაირამი ნადირობდა, თარვერდის ყვირილზე საშველად გამოიქცა და სწორედ მან დაჭრა დათვი. ფრანც ფოკმა საჩივარი აღძრა, საქმეში უბნის რწმუნებული ჩაერია და გამოძიება ისე წარიმართა, რომ დამნაშავედ ბაირამი გამოიყენან. ვინც იხსნა თარვერდი დათვის კლანჭებიდან. რადგან იარაღით ხელში ნახეს, გაძარცვის განზრახვაც მას დაბრალდა... ბოლოს ყველაფერი გამოირკვა; კეშმარიტებამ გაიმარჯვა, შერცხვენილმა თარვერდიმ ხელი აიღო ფარზადზე და ბაირამს გადაულოცა ის.

პიესა მთავრდება უბნის რწმუნებულის, რუსი მოხელის მიმართვით შეკრებილი აზერბაიჯანელი გლეხებისადმი: „დაე. ეს თქვენთვის გაკვეთილი იყოს. დროა შეიგნოთ, რომ ხართ ეელურები. სირცხვილია ეწეოდეთ უგევანო საქმეებს. კმარა ქურდობა და ყაჩაღობა, უნდა გაიგოთ და დააფასოთ ყველა სიკეთე, რასაც რუსეთის მთავრობა გთავაზობთ. ვინ მოთვლის, რამდენი უბედურებისაგან გიცავთ ის. ყველამ უნდა იცოდეთ, ვინაა დღეს თქვენი უჯროსი და მას უნდა დაემორჩილოთ“.

მირზა ფათალი ახუნდოვს ამ თხზულების წერისას გარკვეული მიზანდასახულება ამოძრავებდა.

ძველთაგანვე ფეოდალურ-პატრიარქალური წყობილებისათვის დამახასიათებელი დაქუცმაცებულობის ნიადაგზე წარმოშობილი ში-

ნა ომებზე და ურთიერთ თავდასხმები ახლა ყაჩაღობისა და ძარცვის კერძო შემთხვევებში ჰპოვებდა თავის გამოხატულებას. თუ ცარიზმის ხელისუფლება ამას თვით ხალხის თანდაყოლილ ბიოლოგიურ თვისებად თვლიდა. ახუნდოვს ყოველივე ეს კვდომის პროცესში მყოფი სოციალური ყოფის გადმონაშთად მიაჩნდა და როდესაც -ყაჩაღის დამჯახნელი დათვის" დასაწერად იღებდა ხელში კალამს. სურდა ეს მოძველებული და სამარცხვინო ტრადიციები ემხილებინა. სწორედ ამ მიზნით დასცინის იგი თარვერდის.

ახუნდოვის სიცილი მაყურებელში კრიტიკულ სულისკვეთებას აღძრავს, რწმენას უნერგავს, რომ დროა ბოლო მოეღოს ხალხის შემბორკველ, დროგადასული ჯეოდალური ყოფა-ცხოვრების სამარცხვინო და მანკიერ ტრადიციებს. ამ კომედიაში ავტორს ფარზადი გამოჰყავს საკუთარი მეობის დამცველ და პირადი ბედნიერებისათვის მეზრძოლ ქალად. მისი პროტესტის ხმა, მართალია, ჯერ კიდევ არ გაისმის საქვეყნოდ, მაგრამ მისი გადაწყვეტილება ისეთი მტკიცეა, რომ არყევს ქალისათვის მუსლიმანური რელიგიის მიერ ესოდენ მკაცრად დაკანონებულ წესებს.

ეს კომედია პირველად „კავკაზის“ უფრცლებზე დაიბეჭდა, ხოლო 1852 წელს დაიდგა კიდევ რუსულ სცენაზე. პრესამ მას მაღალი შეფასება მისცა. იქ ხაზგასმით იყო აღნიშნული, პიესის ავტორი ცხოვრებაზე დაკვირვების დიდ უნარს ამჟღავნებს.

ახუნდოვის დაკვირვებული თვალი კიდევ უფრო ღრმად სწვდებოდა სინამდვილეს. იგი ამჩნევდა, რომ ამიერკავკასიაში უკვე დაწყებული იყო ფერდალური წყობილების ეკონომიური რღვევის პროცესი. ვაჭარ-მევახშეები ძალას იკრებდნენ და ცხოვრების ასპარეზზე გამოდიოდნენ. სწორედ ამ ვითარებას გვიხატავს ახუნდოვი თავის ყველაზე უფრო პოპულარულ კომედიაში „ძუნწის თავგადასავალში“. რომელიც „პაჭი-ყარას“ სახელწოდებით უფროა ცნობილი.

გალარიბების გზაზე დამდგარმა პაირად-ბეგმა, ასქერ-ბეგმა და საფარ-ბეგმა გააბრიყვეს მოგების დაუცხრომელი ეჟინით შეპყრობილი პაჭი-ყარა, მდინარე არაქსი გადაეცურათ და თავრიზიდან კონტრაბანდული საქონელი — ევროპული ჩითი ჩამოეტანათ, რომელზეც დიდი მოთხოვნილება იყო და ძვირად ფასობდა. პაჭი-ყარას ახალი მოგების მწველი სურვილი ჰკლავდა, ჯიბეგამოფხეკილ პაი-

დარ-ბეგს კი — ფულის შოვნის წყურვილი, რომ სონა-ხანუმზე ექორწინა. სიკვდილი მიჯობს, სანამ ხალხი იმას იტყოდეს, ყურბან-ბეგის ვაჟმა ფული ვერ იშოვა და იძულებული გახდა, ქალი მოეტაცაო, — ამბობდა იგი და თავს იმტვრევდა, რა გზით ეშოვა ჯული. „აფსუს, რა დრო წავიდა! ყოველ კვირას შეიძლებოდა ქარავანს თავს დასხმოდო, დაგერბია მთელი არმია; ახლა კი... აღარც ირანთან არის ომები და აღარც ოსმალეთთან! ჩვენს დროში თუ ომი მოვინდა, ლეკებს უნდა შეებრძოლო და მერე რა ყრია მათში? როცა ყიზილბაშებს და ოსმალოებს ვეომებოდით, მთელი ყარაბაში ოქრო-ვერცხლით ყელამდე ივსებოდა. კიდევ ბევრ ოჯახს შემორჩა მაშინდელი დოვლათი. ამირასლან-ბეგის შვილები გუშინაც კი ჰყიდდნენ აღჯაბადის ბაზარზე ოსმალეთთან ომის დროს მამის ნადავლ ვერცხლის ძვირფასეულობას“. ასე რომ, ჰაიდარ-ბეგი კონტრაბანდის საშუალებით გადაწყვეტს ფულის შოვნას. ის ორი მეგობრის თანხლებით ეწვია ჰაჯი-ყარას ფულის სასესხებლად, რომ თავრიზული საქონელი ჩამოეტანა, გაეყიდა და მოგებული ფულით ქორწილი გადაეხადა. მაგრამ ეს გაქნილი ვაჭარი და მევახშე არც ისე ადვილად გაასესხებდა ფულს. ჰაიდარ-ბეგი საყოველთაოდ ქებულია მამაცობით და მისი სახელის ხსენებაზე მთელ ყარაბაშში გაჯრენილ ჩიტსაც კი შიშისაგან ბუმბული სცივიაო. — შეუქო ძმაცაცმა ჰაჯი-ყარას ასქერ-ბეგი. ამაზე ჰაჯი-ყარამ მიუგო: „ჩვენს დროში, ჩემო კარგო, სიმამაცეს ისა სჯობია, ფულით სავსე ჩიბე გქონდეს“. ბოლოს, როგორც იქნა, დათანხმდა ჰაჯი-ყარა ესესხებინა ფული, ოღონდ მეც თან წამიყვანეთო. ვახშზეც მოილაპარაკეს და ჰაჯი-ყარამ შინისაკენ გასწია, რომ გასამგზავრებლად მომზადებულიყო, გახსნა ოქროებით სავსე ზარდახშა და შეუდგა ფულის პარკებში გადათვლას. ამ დროს ოთახში მისი ცოლი თუქეზბანი შევიდა.

ჰაჯი-ყარა: ასი მანეთის ზარალში ვარ. ყელში ლუკმა არ გადაჰდის.
 თუქეზბანი: ბარე ისე შეგკვროდეს ეგ ყელი. რომ შიგ წყალიც არ გადაგლიოდეს. ისე აგროვებ და ინახავ მაგ ფულებს, როგორც ბევში — კოკებს. ერთი ვიცოდე, რასი კექტავ და მალავ, რა ოხრად გინდა ამოდენა ოქროები. კიდევ რომ ას წელიწადს იცხოვრო, სკამო, ჩაიკვა, სვა და ინეტარო, შენი ფული მაინც არ და-

ილევა. რა თავს ეკლავ ასი მანეთის ზარალისათვის...
ყოვლად წყალწაღებული კაცი ხარ. არც შენ სარგებ-
ლობა მაგ ფულით, არც ოქახს ახარჯებ. რომ მოკედლები,
მაშინ მაინც გაძლება შენი ცოლ-შვილი.

პაჭი-ყარა: გველის შხამი ქამოს ჩემმა ცოლ-შვილმა.
თუ ქეზბანი: შენ სახლში ეგეც არ არის. თორემ ისიც დაგენანებო-
და ცოლ-შვილისათვის.

თავრიზიდან მომავალნი, კონტრაბანდით დატვირთულები არაქ-
სის მარცხენა ნაპირზე შეიპყრეს და პაჭი-ყარას უცხოური ძვირფასი
ჩითის თოფები ჩამოართვეს; ის კი ამ დროს მაზრის უფროსს ევედ-
რებოდა, დაებრუნებინათ ორი შაური, იასაულებმა დაპატიმრები-
სას რომ ამოართვეს ჯიბიდან. უფროსმა შეიწყნარა მისი თხოვნა და
ამით უსაზღვროდ კმაყოფილმა პაჭი-ყარამ უთხრა: სანამ პირში
სული მედგმება, შენს სიკეთეს არ დავივიწყებო.

„პაჭი-ყარაში“ მწერალი გვიჩვენებს, როგორ იშლებოდა თავად-
აზნაურული ბუდეები და ცხოვრებაში ფესვს იდგამდა ახალი ურ-
თიერთობანი. იგი გვიხატავს აზერბაიჯანის საზოგადოებრივი და
ეკონომიური ცხოვრების ძირითადი მოვლენებისა და ისტორიულად
აუცილებელი ტენდენციების წარმოქმნის ნათელ სურათს. ახუნდო-
ვის რეალიზმის კემპარიტება იმაში მდგომარეობს, რომ მან შეძ-
ლო ძუნწის ყოფის მაგალითზე ეჩვენებინა ცხოვრება, მისი გან-
ვითარების პროცესი. კრიტიკულმა აზრმა მას საშუალება მისცა,
მართებულად შეენიშნა ახლის ბრძოლა ძველთან, დაენახა ახალი
მოვლენები. მაგრამ ახუნდოვმა ვერ შეძლო თავისი სწორი მატე-
რიალისტური შეხედულებების გავრცელება საზოგადოების განვი-
თარებაზე, მას არ აღმოაჩნდა უნარი, ეთქვა, რომ ახალი, ჯერ კი-
დეც სუსტი, გაიმარჯვებდა ძველზე, რადგან იგი ისტორიულად წარ-
მავალი იყო. სწორედ ამ სისუსტით უნდა აეხსნათ ისიც, რომ „პა-
ჭი-ყარას“ ფინალიც დამრიგებლური და მამაშვილურია.

ამ კომედიაში ახუნდოვი პირველად წარმოგვიდგენს მშრომელ
გლეხთა სახეებს. იგი განსაკუთრებით კარგად იცნობდა გლეხთა
მდგომარეობას და სრულყოფილად გვიხატავს მათი ყოფის ნამდვილ
და შეუფერავ სურათს. არაქსის სანაპირო ზონაში პაჭი-ყარას გზად
ერთი გლეხი, სახელად მიკირტიჩი, შემოეყარა და ასე უთხრა: „ჩვენ
ტუგელი გლეხები ვართ, მინდორში ვიყავით, დავამთავრეთ პურის

აღება და ახლა შინისაკენ მივეშურებით... ძმობილო, ჩვენ საწყალი ხალხი ვართ, სახაზინო გლეხებად ვითვლებით. ეცხოვრობთ ალალი შრომით, არავის არაფერს ვუშავებთ, არავის ვძარცვავთ, ბუნტს არ ვტეხთ... ჩვენს საქმეზე უმჯობესი ხელობა განა არის ქვეყნაჲ სადმე? ჩვენ რომ არ ვიყოთ, ქვეყანა დაიმშეოდაო. ამ გლეხკაცის სიტყვებით — არავის ვძარცვავთო, ავტორი აკრიტიკებს წარმავალ ფეოდალურ ყოფა-ცხოვრებას. აბა, გავიხსენოთ, რა სინანულით იგონებს ჰაიდარ-ბეგი იმ დროს, როცა „ყოველ კვირას შეიძლებოდა ქარავენს თავს დასხმოდო, დაგერბია...“

ამ პიესამ ფრიად საპატიო როლი შეასრულა აზერბაიჯანელი ხალხის კულტურულ ცხოვრებაში; გამოჩენილმა საზოგადო მოღვაწემ ჰასან-ბეგ ზარდაბიმ (1837-1907) „ჰაჯი-ყარა“ 1873 წელს დადგა ბაქოში და ამით საფუძველი ჩაუყარა აზერბაიჯანულ თეატრს, აქედან იწყება მისი ისტორია. აღსრულდა ახუნდოვის დიდი ხნის ოცნება, — მშობლიური აზერბაიჯანის თეატრის სცენიდან გაისმა მისი ხალხის დედა ენაზე თქმული მართალი სიტყვა. გადაუდებელი საქმეების გამო ახუნდოვი პირადად ვერ დაესწრო წარმოდგენას, ხანდაზმულობაც თავისას იქმოდა და, სამშობლოს ტრფობის ცეცხლით აღმოდებელი ახუნდოვი ჩქარობდა, მოესწრო თავისი უმთავრესი ნაშრომის „ქემალუდდოვლეს წერილების“ საბოლოო რედაქცია არაბული ანბანის რეფორმის საქმეც არ იყო მოგვარებული. ვინ იცის, როდის უმუხთლებდა ეს უნდო წუთისოფელი. სად ჩაუტყდებოდა ცხოვრების კიბე, იგი უკვე თავისი სიცოცხლის მეშვიდე ათეულში იდგა, ეშურებოდა ყოველ საქმეს და ამიტომაც ამ ღირსშესანიშნავ მოვლენას მხოლოდ წერილით შეეხმიანა. მადლობას სწირავდა ზარდაბის „ჰაჯი-ყარას“ დადგმისათვის. იმ ხანებში ბაქოში „ლენქორანის ხანის ვეზირიც“ დადგეს. ასე ესხმებოდა ფრთები მის ოცნებას, თუმცა კვლავ ბევრი რამ ჰქონდა გასაკეთებელი და ეს აღონებდა მოხუცს.

ახუნდოვის ცხოვრების თანმიმდევრულ თხრობას ჩვენ მთელი ოცი წლით გავუსწარიტ. დავუბრუნდეთ შეწყვეტილ ამბავს; 1853 წელს რუსულ ენაზე პირველად გამოვიდა მისი ხუთივე კომედია ერთ წიგნად. ახლა მაგიდაზე ეწყო მისი რამდენიმე ეგზემპლარი უახლოესი მეგობრებისათვის გადასაცემად. „ჩემს ძველ მეგობარს

პოლონსკის“, — ეწერა ერთ მათგანს, სხვა ცალები განკუთვნილი იყო მაღქმ-ხანისათვის რომში გასაგზავნად, მირზა იუსუფ ხანისათვის — პარიზს, ჯალალადინ მირზასათვის — თეირანს; იმავე წელს კიდევ ერთი სასიხარულო ამბავი ელოდა; სამხედრო უწყების ჟურნალი „რუსი ინვალისი“ წერდა, რომ დრამატული ხელოვნების დიდი მოყვარულის თავად მ. ს. ვორონცოვის წყალობით თბილისში: ორი თეატრი დაარსდა — რუსული და ქართული, რომელთა სცენაზე გამართული წარმოდგენები იზიდავენ არა მარტო ქალაქის ევროპულ მოსახლეობას, არამედ ადგილობრივ მცხოვრებლებსაც. რუსული თეატრის დირექტორი იყო ცნობილი მწერალი გრაფა სოლოგუბი, ბოლო ქართულის — დრამატურგი თავადი ერისთავი. რომლის პიესებსაც ღირსეულად იწონებდა ქართველი საზოგადოება. წინააღმდეგ მოლოდინისა, რომ კავკასიის მუსლიმანები განუდგებოდნენ ამ ახალ წამოწყებას, თვით მათ შორისაც კი წარმოიშვა დრამატული გენია, თათარი მოლიერი, რომლის სახელი ღირსაა გააცდეს მისი პატარა სამშობლოს საზღვრებს. ეს თათარი მოლიერი მირზა ფათალი ახუნდოვია. იგი წარმოშობითა და განათლებით მუსლიმანია, თუმცა ნაწილობრივ დასავლურადაცაა განსწავლული, — წერდა ჟურნალი.

არა ერთხელ გაუხარებია ახუნდოვი „კავკასს“. მას არც ამჯერად დარჩენია უყურადღებოდ მწერლის ცხოვრებაში ესოდენ მნიშვნელოვანი მოვლენა. კომედიების გამოცემის გამო იგი წერდა: „მათი ავტორი თვითმყოფად მწერალთა რიცხვს განეკუთვნება. ახუნდოვი არავის ბაძავს, არც არავისგან სესხულობს; იგი ცხოვრებას უკვირდება, მისგან მიღებულ შთაბეჭდილებებს იწერს. ინიშნავს, განსჯის და მხოლოდ ამის შემდეგ გადმოგვცემს, შეიძლება ითქვას, კომედიის ფორმით. მისი სურვილია, რაც შეიძლება მეტი სიმართლით დაგვიხატოს ერთმორწმუნეთა და თანამემამულე მუსლიმანთა ყოფა-ცხოვრება და ზნე-ჩვეულებანი. ამისათვის კი თვით ისინი ამეტიყველა და ამოქმედა. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ახუნდოვმა მიაღწია დასახულ მიზანს — ფრიად დამახასიათებელი და კოლორიტული საღებავებით ეჩვენებინა თავისი ქვეყნისა და ხალხის ყოფის ნამდვილი სურათები. მისი გმირები არ არიან პოეტური სიტყვაჯანმულოებით გაბრწყინებული პერსონაჟები, ისინი ჩვეულებრივი თათრები არიან თავისი ღირსებითა და ნაკლოვანებებით, თავისი

ნამდვილი მიზანსწრაფვით და კეთილი თვისებებით, ახუნდოვი არ ღალატობს ჭეშმარიტებას“, — წერდა „კავკაზი“.

ყოველი მხრიდან ქება და მოწონება ისმოდა, ყველა ესალმებოდა ახუნდოვის წარმატებას. უსაზღვრო იყო მისი კმაყოფილებაც ამის გამო, ან ვის არ გაახარებს კეთილი განზრახვითა და უანგარო შრომით მონაგარი ნაყოფის ხილევა, მისი ღირსეულად დაფასება! მაგრამ სამშობლოსათვის თავდადებული ახუნდოვი ოდნავადაც არ მისცემია სიმშვიდესა და თვითკმაყოფილებას. იგი კარგად ამჩნევდა, რომ ცხოვრება მიედინებოდა. საუკუნე მეორე ნახევარში გადადგა. ძალას იკრებდა ჰაჭი-ყარას სათაყვანებელი ფული; იცვლებოდა ადამიანთა შეხედულებანი, ფსიქიკა, მათ შორის ურთიერთობა უფრო დაძაბული გახდა და ახუნდოვმაც კვლავ კალამს მოჰკიდა ხელი. დადგა დრო დესპოტური სამყაროს წინააღმდეგ ახალი ძალებით შეტევისა და რელიგიური ფანატიზმის ბურჟუასთან ჩამოხრეცილობისა და რელიგიური სამყაროს შეუპოვარი მხილებისა. ახუნდოვი კარგად ხედავდა, რომ „მთელ ქვეყანაზე მიაღწიეს თოთო ბავშვებმა სიმწიფის ასაკს, სპარსეთში (და მთელ მაჰმადიანურ აღმოსავლეთში — კ. ფ.) კი მხოლოდ ახლა იწყებდნენ ფორთხვას“.

ახუნდოვი ახლა თავისი ახალი, მეექვსე კომედიის დასაწერად ემზადებოდა. მაგრამ ამასთანავე, მას სურდა, არა მარტო მხატვრული სიტყვით. მეცნიერულად დასაბუთებული აზრებითა და დებულებებითაც შებრძოლებოდა დესპოტიზმს, მონურ მორჩილებას, სიბნელეს, რელიგიას; რამდენჯერ დაღონებულა ახუნდოვი იმის გამოც. რომ მუსლიმანურ მოსახლეობაში ყოველ ათი ათას კაცზე მხოლოდ ერთი თუ იყო წერა-კითხვის მცოდნე. „განა ხალხს არ სურს იცოდეს წერა და კითხვა? — იტყოდა ხოლმე დანანებით, — მაგრამ დაიწყებენ თუ არა მის შესწავლას, მალე რწმუნდებიან, რომ არაბული ანბანის სრულ დაუფლებას დიდი დრო და ფული დასჭირდება და, უსახსრობის გამო, იძულებული არიან ხელი აიღონ დაწყებულ საქმეზე. ვერ ნახავთ ბავშვს მუსლიმანთა შორის, რომ არ სძულდეს არაბული დამწერლობა“. ეს ფიქრები აღელვებდნენ მწერალს. მაგრამ ახლა, სამწუხაროდ, საამისო დრო აღარ რჩებოდა, რადგან ქვეყანაზე ომის ჯანლი ჩამოწვა, პაერში თოფის წამლის სუნი დატრიალდა და ივნისის შუა რიცხვებში რუსეთის არმიამ დაიწყო მოლდავეთისა და ვალახეთის ოკუპაცია. ეს იყო 1853 წელს. დაიწყო

ისტორიაში კარგად ცნობილი ყირიმის ომი, რომელშიც მეფის რუსეთი დაუპირისპირდა ინგლისის, საფრანგეთის, თურქეთისა და სარდინიის კოალიციას მახლობელ აღმოსავლეთში გავლენის მოპოვებისათვის...

მირზა ფათალი ახუნდოვი მოქმედ არმიაში სამხედრო თარჯიმნად მუშაობდა და ამის გამო მონაწილე და თვითმხილველი გახდა სამხედრო-საომარი ოპერაციებისა. მან საკუთარი თვალით ნახა, ბალკანეთში, 1854 წლის გაზაფხულზე, როგორ წარმატებით შეუტია რუსეთის არმიამ, როგორ გადალახა „ცისფერი ღუნაი“ და ალყა შემოარტყა ციხე-სიმაგრე სილისტრიას. ახუნდოვი აღტაცებული იყო რუსეთის არმიის შეუპოვრობით, რომელიც სამას ორმოცდაცხრა დღე გმირულად იცავდა სევასტოპოლს. მან აქტიური მონაწილეობა მიიღო თურქეთთან გაშლილ საომარ ოპერაციებში კავკასიაში, ყარსის აღებაში, სადაც რუს მეომრებთან ერთად მისი თანამემამულეთა სისხლიც იღვრებოდა. ამ ომში მონაწილეობისათვის ახუნდოვი წმინდა სტანისლავის მესამე ხარისხის ორდენით დააჯილდოვეს. ასეთი ჭილღო მისთვის არ იყო პირველი და არც უკანასკნელი, მაგრამ, სამწუხაროდ, ახუნდოვის ბიოგრაფიის ყირიმისდროინდელი პერიოდი ჯერ კიდევ არ არის ჭეროვნად შესწავლილი.

ყირიმის ომი ჯერ კიდევ არ იყო დამთავრებული, მაგრამ ახუნდოვი უკვე თბილისში იმყოფებოდა და გატაცებით მუშაობდა თავის ახალ თხზულებაზე, რომელიც „ადვოკატების“ სახელწოდებითაა დამკვიდრებული ლიტერატურაში.

პიესაში მოქმედება წარმოებს სამხრეთ აზერბაიჯანის დედაქალაქ — თავრიზში. მასში მოთხრობილია ქალაქის ადვოკატების ამბავი, რომელთაც სამართალი და პატიოსნება ფეხქვეშ გაუთელავთ და ჯიბის გასქელებისათვის არავითარ საშუალებას არ ერიდებიან. თავრიზელმა ვეჟილებმა ალა-მარდან ალვაჩი-ოღლიმ და ალა-სალმან ალექჩი-ოღლიმ მიზნად დაისახეს, რადაც არ უნდა დასჯდომოდათ, ხელში ჩაეგდოთ აწ გარდაცვლილი ვინმე პაჯი-გაფურის კუთვნილი დიდი თანხა, რომელიც, მემკვიდრეობის წესით, განსვენებულის დას — საქინე-ხანუმს ეკუთვნოდა.

ჯერ კიდევ სრულიად ახალგაზრდა, თვრამეტი წლის საქინე-ხანუმს უსაზღვროდ უყვარს ოცდაორი წლის აზიზ-ბეგი, მაგრამ ან-

გარების უკურნებელი სენით შეპყრობილი დეიდა ზუბეიდა-ხანუ-
მი ძალით გათხოვებას უპირებს მდიდარ და გავლენიან თავრიზელ
ვაჟარზე, ალა-ჰასანზე. საქინე-ხანუმსა და ზუბეიდას შორის ასეთი
დიალოგი იმართება:

ს ა ქ ი ნ ე - ხ ა ნ უ მ ი : ერთი მითხარით, ღმრის გულისათვის, ვინ მოგკათ-
ნება, ჩაერიოთ ჩემს პირად საქმეში? რა უფლებით
გინდათ გამათხოვოთ ალა-ჰასანზე? მე ახლა უკვე და-
მოუცილებელი ვარ და არავის მიეცემ ნებას. განავოს
ჩემი ბედ-იღბალი... სხვისი ბრძანებით არ გავთხოვ-
დები...

ზ უ ბ ე ი დ ა : იგი დარბაისელი კაცია, საუცხოოდ უძლევს სავაჭრო
საქმეებს, მდიდარია და თავრიზის ბევრ წარჩინებულს
იცნობს... ჩვენც ვიყავით ქალიშვილები, მაგრამ უფ-
როსებისათვის არა თუ სიტყვა შეგვებრუნებინა,
თვალს როგორ გავუსწორებდით. თქვენი თავგასულო-
ბის ბრალია. რომ თავრიზში ქოლერა და შავი ქირი
არა ცხრება.

შავ ღღეშა ჩავარდნილი საქინე-ხანუმში. გარდაცვლილი ძმის
მემკვიდრეობაში უკანონოდ ეღაფება ზეინაბი, ჰაჯი-გათურის სიღე¹.
თუმცა მას კანონით არ ეკუთვნის მემკვიდრეობა, მაგრამ გაქნილი
თავრიზელი ადვოკატების ხელშეწყობით ცდილობს აისრულოს გან-
ზრახვა. საქინე-ხანუმი თუ ზუბეიდას დაუჯერებს და ცოლად გაჰ-
ყვება ალა-ჰუსეინს, ეს მდიდარი და გავლენიანი ვაჟარი მიაღებინებს
კუთვნილ ქონებას. ახალგაზრდა ქალი პირად ბედნიერებას ამჯობი-
ნებს და არად ჩააგდებს ქონებას. ინლართება ცბიერებისა და ტყუ-
ილების ქსელი. ზეინაბი თავისი ინტერესების დამცველად ირჩევს
გაქნილ ვეჭილს ალა-მარდანს. იმაზე უფრო ნამუსგარეცხილია საქი-
ნე-ხანუმის დამცველი ალა-სალმანი. იგი ჩუმად პირს შეჰკრავს ზეი-
ნაბის ვეჭილთან, ალა-მარდანთან, რომ უკანონო საქმის მოგებით
აღებული ფული მასაც გაუნაწილოს. ალა-მარდანს გადაწყვეტილი
ჰქონდა, სასამართლოში გამარჯვებისთანავე ცოლად შეერთო ზეინა-
ბი და ამ გზით ჩაეგდო ხელთ ჰაჯი-გათურის ქონება.

ვეჭილებმა საქმის გარჩევამდე ყალბი მოწმეები მოძებნეს. ოთხ
ირანელ სალდათს უნდა დაედასტურებინა, თითქოს სიკვდილის

¹ სიღე — დროებითი ცოლი.

წინ მათ პაჭი-გაფურმა უამბო ზეინაბთან შეძენილი ბავშვის ამბავი. ის ბავშვი, ვითომ, მაშინ სამი კვირის იყო, როცა ქალაქში ქოლერის ეპიდემიით დაღუპულებს ჯარისკაცები ასაფლავებდნენ. სხვა ოთხი ნაძირალაც მოძებნეს. იმათაც უნდა ეთქვათ, თითქოს პაჭი-გაფურის ხელში თოთო ბავშვი ნახეს, რომელსაც ის დაჰხაროდა და ზეინაბს მადლობას სწირავდა ასეთი შვილის ჩუქებისათვის. საინტერესოა, ქალაქის ღამის დარაჯი პაჭი-რაჯაბ-ალი როგორ აცნობს ალა მარდანს ამ ნაძირალებს:

პაჭი-რაჯაბ-ალი: აი, ეს განთქმული ყომარბაზია. გუშინ ჩამოვიდა არ-ღებილიდან. ეს კიდეე მკედელია, სახელად შეიდა. დღისით დინჯი ზარაფია ბაზარში, ღამით კი სხვადა-სხვა ოინებით ერთობა; ეს, აგერ რომ ზის, ჰამადა-ნიდანა, ყურბანალი პქეია. დღისით მეწინდება, ხოლო ღამით — ბედის გიჟმაჟი მაძიებელი; ეს კაბუკი მა-რალადანაა. დღისით დამტარებლად მუშაობს, ღამით კი ჩემი განუყრელი მზღებელია.

ალა-მარდან: მაშ, ყველანი პატივეცემული ადამიანები ყოფილან, მხოლოდ ამისი ხელობაა ცოტა საჩოთირო; ხომ იცი, ირანში სამღვდლოება და ხალხი მინცდამაინც აი წყალობს ყომარბაზებს... ვაითუ ექვის თვალით შე-ხედოს ამას მოსამართლემ.

პაჭი-რაჯაბ-ალი: შენ მშვიდად იყავ. ეს ისეთი შანსიანია, ჯერ რომ არც ერთ დედას არ უშობია. რაღაც გინდა, იმად იქ-ცევა; ისურვებ, ორი საათის შემდეგ დარბაისელ ვაჟ-რად გამოგეცხადება... და იცი, ვისი სისხლი ჩქეფს ამის ქარღებში? ეს სახელგანთქმული ქურდის ჰაიდარ-ყულის შვილია.

ალა-მარდან: დიდად მოხარული ვარ, რომ ბედნიერება მაქვს გავიცნო ასეთი სახელოვანი კაცის შვილი. ვის არ სმე-ნია ჰაიდარ-ყულის სახელი და ვინ არ განცვიფრე-ბულა მისი დახვეწილი ხელოვნებით. მაგრამ ახლა ნე-ბა მიბოძეთ, ვიცოდე, იციან თუ არა ანათ ჩვენი სარწმუნოების წმინდა წეს-ჩვეულებანი. ხომ იცი, სა-სამართლოში დიდ მნიშვნელობას ანიჭებენ ამას.

პაჭი-რაჯაბ-ალი: მაგას ნუ დარდობ, ესენი ნასწავლი ხალხია და არა პარტო მტკიცედ იციან ისლამი, თითოეული მათგანი ეშმაკის მასწავლებლადაც კი გამოდგება. ყოველდღე მეჩეთში დადიან.

ყველა ჩამოთვლილ მოწმეს ალა-მარდანი ჯიბეში ჯუღს ჩაუდებს. ამის შემდეგ გასწევს მსაჯულებთან, რომლებთანაც ასეთივე საშუალებით გამონახავს საერთო ენას და მეორე ღღეს, დაიმედებული საქმის მოგებაში. წარუდგება სასამართლოს. მაგრამ პროცესზე ალა-მარდანის ჩაწყობილი საქმე უკუღმა დატრიალდა: სალდათებმა მხოლოდ სიმართლე თქვეს — ჰაჯი-გაფურს სიკვდილის წინ ჩვენთვის ბავშვზე არაფერი უთქვამს და ჩვენ ახლაც ისე ვიცით, რომ იგი უმემკვიდრეოდ მოკვდაო. ამ ნაძირალებმა არა მარტო უარპყვეს ბავშვის არსებობა, სასამართლოს დაწვრილებით უამბეს, როგორ დაიბარა ისინი ალა-მარდანმა, რა დარიგება მისცა მათ და დაიმედებულმა, რომ აქ ვიცრუებდით, წინასწარ ფული მოგვცაო. სწორედ ამ დროს პროცესზე გამოცხადდა პრინცის პირადი წარმომადგენელი და მოსამართლეს ჰკითხა, რა გადაწყვეტილება მიიღო ამ სადაო საქმეზე. მან კი მოახსენა, გარდაცვლილი ჰაჯი-გაფურის ქონების ერთადერთ მემკვიდრედ მხოლოდ და მხოლოდ მისი და საქინე-ხანუმი დასტურდება და არა მისი დროებითი ცოლი ზეინაბი, ან მისი მოგონილი არარსებული ბავშვიო. ასეთი პასუხით კმაყოფილმა პრინცის გამოგზავნილმა კაცმა თქვა: „მისმა უდიდებულესობამ ყველაჯერ იცოდა ალა-მარდანისა და ალა-სალმანის მზაკვრობისა, ასე უსინდისოდ. რომ მოქმედებდნენ ჰაჯი-გაფურის დის — საქინე-ხანუმისა და მისი საქმროს, პატიოსანი მოხელის შვილის, აზიზ-ბეგის წინააღმდეგ. პრინცს ყოველივე ამის შესახებ დროზე აუწყა ჰაჯი-რაჯა-ალიმ და მიიღო კიდევ საჭირო ზომები საქმის სამართლიანად გადაწყვეტისათვის“. ბოლოს სასამართლოს თავმჯდომარემ აზიზ-ბეგი გაგზავნა საქინე-ხანუმისათვის ამბის შესატყობინებლად — ორი საათის შემდეგ მოვიდეს და კუთვნილ მემკვიდრეობას მიიღებსო.

ამ პიესაში ახუნდოვი კარგად გვიჩვენებს ცხოვრებაში მომხდარ ცვლილებებს კაპიტალისტური ურთიერთობის გარიჟრაჟზე, როდესაც ფული უკვე გამოდის ცხოვრების ავანსცენაზე, ინგრევა ფეოდალურ-პატრიარქალური სამყარო, იღვიძებს ადამიანი და უფლებების მოპოვებისათვის იმადლებს. ხმას.

მირზა ჯათალი ახუნდოვმა „ადვოკატებში“ რეალისტურად წარმოგვიდგინა ამიერკავკასიაში და, კერძოდ, აზერბაიჯანში დაწყებული ზემოაღნიშნული პროცესი. როგორც კრიტიკული რეალიზ-

მის პრინციპებზე მდგარმა მწერალმა, ბუნებრივია, ახუნდოვმა ამ თხზულებაშიც თავისი თხრობის აქცენტი ცხოვრების მახინჯ და მანკიერ მხარეთა მხილებაზე გადაიტანა. მაგრამ აქვე უნდა შევნიშნოთ ისიც, რომ მაშინ, XIX საუკუნის 50-იან წლებში, არსებული საზოგადოებრივი წყობილების პირობებში, მსოფლმხედველობითი შეზღუდულობა მწერალს ჯერ კიდევ არ აძლევდა საშუალებას, მისგან ესოდენ დამაჯერებლად მხილებულ მანკიერებათა მიზეზად სოციალური ვითარება დაენახა. პიესის დასასრულს ჩანს, რომ ახუნდოვი საზოგადოების დახსნას ავბედითი მოვლენებისაგან სამართლიანი მბრძანებლებისაგან ელოდა; იგი დარწმუნებული იყო, პრინცი რომ არ ჩარეულიყო საქმეში, საქინე-ხანუმი დაკარგავდა კუთვნილ მემკვიდრეობას. სიმართლე გზას ვერ გაიკვლევდა. ავტორმა ბოლომდე თანმიმდევრულად ვერ განავითარა თხრობა და დასასრულს ისეთი სურათი წარმოადგინა, რაც ეწინააღმდეგება ცხოვრების სინამდვილეს. ახუნდოვის პოზიცია მაშინ იქნებოდა რეალისტური. რომ პიესის ფინალში აზიზ-ბეგისა და საქინე-ხანუმის ნაცვლად გამარჯვებული გამოეყვანა ალა-მარდანი, ალა-სალმანი და ალა-ჰასანი: მიუხედავად ამისა, „ადვოკატები“, „ჰაჯი-ყარასთან“ ერთად, მირზა ფათალი ახუნდოვის შემოქმედებაში ახალი ეტაპია; თუ წინა კომედიებში მწერალი ძირითადად პატრიარქალურ-ფეოდალურ წყობილებას ამხელდა, ამიერიდან კაპიტალისტურ ურთიერთობას ასახავდა. მართლაც, „ადვოკატებში“ ჩვენ ვეღარ ვხედავთ დერვიშებს. გონებაჩლუნგ ვეზირებს, გამოთაყვანებულ ხანებსა და ქარაფშუტა ბეგებს. სამაგიეროდ, ამ თხზულებაში ჯული განაგებს ადამიანის ბედს და წარმოშობს ადამიანთა შორის ურთიერთობის არა ერთსა და ორ მახინჯ ფორმას; მაკლერები, მევახშეები, ყომარბაზები, მძარცველები, ექსპლოატატორები — აი, ტიპები, რომელსაც ქმნის დროის ახალი ქროლევა. მაგრამ ამ სიახლეს თან ახლდა ფეოდალური ყოფისათვის დამახასიათებელი მანკიერი მხარეები. ამიტომაც ახუნდოვი მათ მიმართ კვლავაც კრიტიკულად იყო განწყობილი და მისთვის ჩვეული მოუზიდებლობით ამხელდა ახალი საზოგადოებრივი ცხოვრების პროგრესისათვის დამაბრკოლებელ მოვლენებს, წესებს, ტრადიციებს. მას, როგორც დიდ დემოკრატს, ყოველთვის აღევლებდა ადამიანისა და განსაკუთრებით ქალის პროვინების თავისუფლების საკითხი. შემთხვევითი არაა „ადვოკა-

ტებში“ საქინე-ხანუმი ასე ხმამაღლა რომ აცხადებს პროტესტს: „...ვინ მოგცათ ნება ჩაერიოთ ჩემს პირად საქმეში?... არავის მივეცემ უფლებას განაგოს ჩემი ბედ-იღბალი“. ფეოდალურ-პატრიარქალური წყობილების კრიზისი მაჰმადიანურ აღმოსავლეთში ქალის პიროვნების განთავისუფლების საკითხსაც აყენებდა და, ბუნებრივია, ახუნდოვსაც აღელვებდა აღმოსავლური ყოფის ეს ძველთაძველი მტკივნეული პრობლემა. სწორედ ამ ხანებში იგი განსაკუთრებით ბევრს კითხულობდა და ფიქრობდა ქალის აღზრდასა და მის ბედზე საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. მან ერთხელ კიდევ გადაიკითხა ისლამის ისტორიის ერთი ბრწყინვალე ფურცელი, სადაც მოთხრობილი იყო, რაოდენ პროგრესული იდეებით გამოვიდა ექვსასი წლის წინ სპარსეთის ერთ-ერთ მხარეში, დილამში, ორთოდოქსალური ისლამის მიმართ პროტესტანტულად განწყობილი ადგილობრივი მეფის. მოჰამედ ბოზორგ-ომიდის შემკვიდრე პასანი, რომელმაც ქალის შესახებ ხალხს უთხრა: ჩემო ერთგულნო ქვეშევრდომნო, ქალთა განმარტოვებას და კარჩაკეტილობას, გარდა იმისა, რომ ეს უდიდესი ტირანობაა კაცობრიობის ამ მეორე ნახევრის მიმართ, უდიდესი ზარალი მოაქვს თვით მამაკაცებისათვის; ამიერიდან ნუ იყოლიებთ ქალებს განმარტოებით, აღზარდეთ ისინი, მიეცით განათლება და ნულარ დაჩაგრავთ. ამასთანავე მომბაძეთ მე და ერთ ცოლზე მეტს ნუ ისურვებთ. ამის შემდეგ თუ დადასტურდა, რომელიმე თქვენთანგანი თავის მკირეწლოვან ქალიშვილს არ ასწავლის წერა-კითხვას და არ, ზრუნავს მისცეს მას განათლება, ისევე როგორც ვაჟიშვილს, ან თუ გავიგე, რომ მას ერთზე მეტი ცოლი ჰყავს, სასტიკად დავსჯი: „თუ ჩემ ხალხს საუკუნეების წინ შეეძლო ეზრუნა ქალის აღზრდასა და განათლებაზე, ახლა მერყეობაც კი დანაშაულია ამ საკითხში“, — ფიქრობდა ახუნდოვი... და კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს დეპარტამენტის დირექტორის ნ. ი. ბარანოვსკის სახელზე ასეთი თხოვნა დაწერა: „ცივილიზებულ ხალხთა თხზულებებიდან ჩემს მიერ ამოკრეფილი ცნობების მიხედვით, ოჯახური ცხოვრების სიკეთისათვის ქალის ევროპულ ყაიდაზე აღზრდას მრავალი უპირატესობა აქვს. მაგრამ, სამწუხაროდ, ჩემს თანამორწმუნეებს მუსლიმანურ ქვეყნებში და განსაკუთრებით ამიერკავკასიაში მცხოვრებთ ეს არ ესმით და იმასაც ფიქრობენ, რომ ქალს სწავლა მორალურად ხრწნის და აქვეითებს... ევროპულ წე-

სზე განათლება არა მარტო პირადად ქალისათვისაა საჭირო და სასარგებლო, ამას დიდი პროგრესული მნიშვნელობა აქვს, საერთოდ, მუსლიმანთა ყოფა-ცხოვრებისათვის; როდესაც ქალი ნასწავლია, შთამომავლობაც ნასწავლი იზრდება. განა სადავოა, რომ სწორედ დედებისაგან ლებულობენ შვილები ცხოვრების პირველ შთაბეჭდილებებსა და გაკვეთილებს? ამიტომაც მე უარვეყოფ ქალის აღზრდაზე ჩემს თანამორწმუნეთა შორის დაშკვიდრებულ მცდარ შეხედულებებს, ვდგამ პირველ ნაბიჯს და მოგმართავთ თხოვნით. თქვენო აღმატებულებავ, აღმიძრათ შუამდგომლობა მთავარი სამმართველოს უფროსის აღმატებულების წინაშე, რათა ჩემი ცხრა წლის ქალიშვილი ნისა-ხანუმი სახელმწიფო ხარჯზე მიღებულ იქნას თბილისის კეთილშობილ ქალთა ინსტიტუტში.

ვიმედოვნებ, რომ ჩემს მაგალითს მიბაძავენ კეთილშობილი მუსლიმანები და თუ ამას შედეგად მოჰყვა ქალთა სასწავლებლები დაარსება მუსლიმანთა შვილებისათვის, საჭირო იქნება პროგრამაში შეტანილი იქნას, როგორც აზიის დესპოტ მბრძანებელთა ხელისუფლების პირობებში მცხოვრებ ტანჯულ ხალხთა, ისე კეთილმოწყობილი ევროპული სახელმწიფოების ხალხთა ისტორიები“.

შვილებში გაუხარელი ახუნდოვის ოჯახში ჯერ კიდევ კრთოდა იმედის შუქი; მშვენიერ ნისა-ხანუმს მზრუნველი მამა ახალი, განათლებული ცხოვრებისათვის ზრდიდა, ხოლო ვაჟიშვილი, რაშიდი, ჯერ კიდევ პატარა ბიჭუნა, მამასთან ლაპარაკში უკვე კარგად ამტკრევდა სპარსულს, არაბულს, ბეჯითად სწავლობდა რუსულს და ფრანგულს. მარჯობდა არითმეტიკაშიც... ცეკვობდა, თამაშობდა, საღამო ჟამს კი, დაქანცული, მამას თარზე დაკვრითაც ართობდა ხოლმე. როდესაც ოჯახის ხმაური მიწყნარდებოდა და ყველა ტკბილ ძილს მიეცემოდა, მხოლოდ მაშინ განმარტოვდებოდა ახუნდოვი მოჯარულ ფიქრებთან და ასე გრძელდებოდა განთიადიდან განთიადამდე მისი მწველი შემოქმედებითი ცხოვრება. თბილისის ღამის მღუმარებაში მშობლიური აზერბაიჯანისაკენ მიმავალი მოდულუნე მტკვრის ბუტბუტი თავისი ქვეყნის ავბედითობით დაწყულულებულ ახუნდოვის გულს ესალბუნებოდა, ხოლო მისი სახლის შორიანლო მდებარე ბაზრის მოედნიდან აზრთა მორევში ჩაძირულ მწერალს ხშირად ესმოდა ირანიდან ჩამოსული ჩაეუშის¹ ბაიათების სეჟდია-

¹ აქლემთა ქარავნის წინამძღოლი.

ნი ჰანგი, ისიც თითქოს თავისი ქვეყნის ავბედობას დასტირისო ქართულ მიწაზე. ერთ ასეთ ღამეს ახუნდოვი სპარსეთის უძლეველი გვირგვინოსნის, მზაკვრობითა და მტარვალობით სახელგანთქმული შაჰ-აბასის (1584-1629) შესახებ დაწერილი ქრონიკებიდან კვლავაც იმ ფურცლებს ჩაჰკირკიტებდა, სადაც მოთხრობილი იყო მზის დაბნელების ამბავი ამ ტირანის ტახტზე ასვლის პირველსავე წლებში. შემოქმედების რეალისტურ გზაზე მკვიდრად მდგარ მწერალს ისტორიული სიმართლეც თანამედროვეობის სამსახურად სურდა გამოეყენებინა; ახუნდოვის აზრთა სამყაროში ჯრთებს ისხამდა ახლებურად მოფიქრებული ახალი სიტყვა — იბადებოდა მწერლის ახალი თხზულება „მოტყუებული ვარსკვლავები“.

ერთხელ გალალეზულ და ბედის ნებიერ შაჰ-აბასს ნაერუზის (მუსლიმანთა ახალი წლის) მეოთხე დღეს, საღამო ჟამს, როცა იგი თავის საყვარელ ცოლთან სალმა-ხათუნთან ტკბილ საუბარში იყო გართული, მუნაჯიმ-ბაში მირზა სადრედინი ეახლა და მოახსენა, ამ ბოლო ხანებში შევნიშნე მნათობები ადგილებს იცვლიან და ნაერუზიდან მეთხუთმეტე დღეს სატურნი კიბორჩხალას თანავარსკვლავედს ჩაუვლისო. ამ ბედუკუღმართი პლანეტების დაახლოებისას აღმოსავლეთში, კერძოდ ირანში, დიდი უბედურება დატრიალდება — უმაღლესი ხელისუფლების მქონე კაცი დაიღუპებაო. შეშფოთებულმა შაჰმა იგრძნო საფრთხის მოახლოება და რჩევისათვის იხმო ვეზირი — მირზა მოჰსუნი, მთავარსარდალი ზამან-ხანი, სახელმწიფოს ხაზინადარი — მირზა იაჰია-ხანი, უმაღლესი სასულიერო პირი მოლა-ბაში, ახუნდ-სამადი და ამათთან გამართა თათბირი. ყველა ცდილობდა ერთგულება დაემტკიცებინა შაჰისთვის.

პირველმა თქვა: დიდებულ შაჰს კარგად ეხსომება, როგორ იყო დაცლილი ხაზინა მისი მამის ხელმწიფობის ჟამს იმის გამო, რომ ვეზირებად უგუჟურნი იყვნენ. შევიცან თუ არა ქვეყნის გაჭირვება, გადავწყვიტე, სულ სხვაგვარად წარმემართა სავეზირო საქმენი. ებრძანე, ყოველ მსახურს, როცა იგი რომელიმე ვილაიეთის ჰოქმადარობას მიიღებდა, განსაზღვრული თანხა ფეშქაშად გადაეცა ხაზინისათვის; გარდა ამისა, თუ ქვეყნის მბრძანებელი, ჩვენი ქებული შაჰი, თავისი მობრძანებით გააბედნიერებდა რომელიმე ამირას, მას ფიანდაზად გაშლილი ფარჩეული, ხალიჩა და ფული უნდა მიერთ-

მია მბრძანებლისათვის. ყოველივე ამის წყალობით, მეშვიდე წელს. დიდება ყოვლისშემძლე ალაჰს, ხაზინა სიკეთითა და სიუხვით აივსო. მოგეხსენებათ, თქვენი მონა-მორჩილი სავეზირო საქმეებში სწორ-უპოვარია, მაგრამ ცთომილთა წინააღმდეგ — ჰეშმარიტად უძლურ-რიო.

მთავარსარდალმა ზამან-ხანმა თავისი სამხედრო-სტრატეგიუ-ლი მოღვაწეობის ისტორიაში ყველაზე უფრო ბრწყინვალე ფურც-ლად ამ ათი წლის წინ ირანში ბექირ-ჯაშას სარდლობით შემოჭ-რილი ოსმალთა სამოცდაათიათასიანი არმიის დამარცხება აღიარა. არც ჩვენი არმია იყო რიცხვით მათზე ნაკლები, — დასძინა მან. — მაგრამ სიფრთხილისათვის გავეცი ბრძანება, რათა ოსმალეთის სა-ზღვრიდან მოყოლებული მთელ აზერბაიჯანში მოეშალათ გზები, დაენგრიათ ხიდები, გაენადგურებინათ ნათესები, ბაღ-ბოსტნები და გამოერეკათ საქონელი. მტრის ლაშქარი შემოვიდა ჩვენ მიწა-წყალ-ზე, ძლივს, ვაი-ვაგლახით მოაღწია თავრიზამდე და აქედან მშვიერ-მწყურვალე და გამასხრებელი უკან გაბრუნდა. წვეთი სისხლიც კი არ დაღვრილა ჩვენი ლაშქრისა, ისე მოვიგე ეს დიდი ომიო. ჩემი ეს ტაქტიკა იმდენად ბრძნულად მიიხნია ჩვენმა ხელისუფლებამ. რომ გადაწყვიტა, ქვეყანა კვლავაც ასე მოშლილ მდგომარეობაში დაეტოვებინა, რათა მომავალშიც უზრუნველი ვყოფილიყავით მტრების შემოაწევისაგან. — დაამთავრა სათქმელი მთავარსარდალ-მა. — როგორც ნახეთ, საომარ საქმეებში უმაღლესი კარის ბებერი ძალი უვარგისი როდია, მაგრამ ვარსკვლავთა წინააღმდეგ ზომრად მას არც გამკრიახობა ეყოფა და არც მკლავის ძალაო.

ახლა სიტყვა აიღო სახელმწიფოს ხაზინადარმა. — მე ჩვენი ვე-ზირის ნათესავი და აღზრდილი ვარ, იმან შთამაგონა, ქვეყანას ერთ-გულად ვემსახურო. სალაროში სიმდიდრის დასაგროვებლად ასეთ გონიერ საშუალებას მივმართე: როცა ფირმანებს დავგზავნიდი, რომ დაბალჩინოსანი მოხელეებისათვის და სარბაზებისათვის (ჯა-რისკაცებისათვის) ჯამაგირი დაერიგებინათ, თან ვაყოლებდი ფა-რულ განკარგულებას, არ გაბედოთ-მეთქი ფულის გაცემა. ასე თვე-ობით გრძელდებოდა და ხაზინაც გაივსო ფულით. ხოლო რადგან ირანში ჩვენი მთავარსარდლის წყალობით, სიმშვიდე სუფევ-და და ცხოვრებაც ამის გამო მეტად იაფი იყო, ხალხს ჯამაგირის მიუღებლობაც არ აღარდებდა, — დაამთავრა სიტყვა ხაზინადარ-

მა მირზა იაჰია-ხანმა და სინანულით დასძინა, ვწუხვარ, რომ ვარსკვლავთა უღმობელ გადაწყვეტილებაზე ვერას ვილონებო.

ჯერი მიღვა ახუნდ-სამედზე. — დიდი ღვაწლი მაქვს გაწეული ქვეყნისა და ღვთის წინაშე, — დაიწყო მან, — ირანში ყველა სუნიტი ჩემი წყალობით გახდა შიიტი. მინდოდა სომხები და ებრაელებიც დამეყენებინა თორმეტი იმამის ქეშმარიტი მოძღვრების გზაზე, მაგრამ ბრძენმა ხალხმა მირჩია, თავი დაანებეო, ისინი სხვა ქვეყნებშიაც არიან და მათ რელიგიას არავენ ეხებაო. მან სხვა დამსახურებაზე ილაპარაკა, ხოლო ვარსკვლავთა გადანაცვლების გამო შაჰის თავზე მოსალოდნელი უბედურების შესახებ, რადგან მას ძველი მტრობა ჰქონდა მუნაჯიმ-ბაშთან, დარბაზს მოახსენა: „გონება ჩემი ჩამაგონებს, იმ წყეულმა ვარსკვლავთმრიცხველთუხუცესმა ყველაზე უკეთ იცის გზა ხსნისა. იგი სამყაროს ყიბლას (იგულისხმება შაჰ-აბასი. კ. ფ.) ვერაგობს უცილოდ, თორემ ვით ნათელყო განზრახვა ციურ მნათობთა, ხოლო გზა ხსნისა კი არა? განა შესაძლოა აჩვენო სამსალა, ხოლო საკურნებელი მალვით დამარბო?“¹.

შაჰი განრისხდა და ბრძანა, მუნაჯიმ-ბაშისათვის თავი მოეკეთათ, მაგრამ სად იყო, სად არა, უცებ გაჩნდა ჯამალედინი, ვარსკვლავთმრიცხველთუხუცესის მასწავლებელი. მან შაჰი დაამშვიდა და უჩვენა გზა თავის დახსნისა. ნავრუზიდან თხუთმეტი დღის განმავლობაში ხელი უნდა აიღო მეფობაზე და გადაიკარგო, ხოლო შენ მაგივრად ტახტზე ვინმე ცოდვილი, სიკვდილის ღირსი დასვიო. ნაზირ-ვეზირნი საგონებელში ჩავარდნენ, ვინ ეკურთხებინათ ირანის შაჰად ამ ხანში. მოლა-ბაშმა სამედმა ქალაქ ყაზვინში მცხოვრები სარაჯი უსუფი დაასახელა. ამის შემდეგ მართლაც გადაიკარგა შაჰ-აბასი, უსუფი დიდი ზეიმით დასვეს ირანის ტახტზე. იგი გონიერი მბრძანებელი აღმოჩნდა და ბრძნულად წარმართა ქვეყნის საქმე. ჯერ თავიდან მოიცილა და დაატყვევა წინა შაჰის უახლოესი და რჩეული ნაზირ-ვეზირები. მერე ყველა ვილაიეთში ფირმანები დაგზავნა. არავინ გაბედოს, ხალხს ზედმეტი კაპიკი არ გადაახდევინოსო. ამასთანავე აკრძალა ვინმეს წამებით დასჯა, თვალის მოთხრა, ცხვირის ან ყურის ჩამოჭრა, შეამცირა სასახლის ხარჯები; გაიყვანა

¹ აქაც და ქვემოთ ციტატები ამოღებულია გ. შაჟულაშვილის მიერ თარგმნილი „მორტყუებული ვარსკვლავებიდან“.

გზები, შეაკეთა ხიდეები, გააქრევინა სარწყავი არხები, გამართა ქარვასლები, გახსნა საავადმყოფოები და მედრესეები (სასწავლებლები); ულუფა დაუწესა ობლებს, ქვრივ-ოხრებს, უსინათლოებსა და ხეიბ-რებს; ჯამაგირს სამღვდელოებას სახელმწიფო ხაზინიდან უხდიდა და ამითი დაიქვემდებარა კიდეც; სამართლის საქმე ულემებს ჩამოართვა და სახელმწიფო მოხელეებს გადასცა; სახელმწიფოსათვის გადასახადი დაუწესა ყველას: სამეფო ოჯახის წევრებს, ხანებს, ბეგებს, ვაჰრებს, აზნდებს, სეიდებს, ქალაქისა და სოფლის ყველა მცხოვრებს; მკაცრი ბრძანება გასცა, დროულად დაერიგებინათ ჯამაგირი ჯარისკაცებისა და მოხელეებისათვის; დაიწყო ყაზვინში წყალსადენის წმენებლობა; დასდო საეპრო ხელშეკრულება პოლანდიასთან. ერთი სიტყვით, ყოველდღე ახალი სიხარული და სიკეთე მოჰქონდა ხალხისათვის. ქვეყანა შენდებოდა და იმართებოდა. მაგრამ ადამიანი არასოდეს არ აფასებს მისთვის სასარგებლოსა და სასიკეთოსო, — დასძინს ავტორი. რას იზამ, ასეთია კაცთა ბუნება! რაკი ყაზვინის მკვიდრნი აღარ ხედავდნენ ჯალათების ხელით დაჩეხილ ადამიანების გვამებს, აღარ უყურებდნენ, ყოველდღე როგორ სჯიდნენ ბედკრულ ადამიანებს, თხრიდნენ თვალებს, ჰკვეთდნენ ხელფეხს, მითქმა-მოთქმა დაიწყეს — ჩვენი შაჰი კეთილი და ლმობიერია კაცი უნდა იყოსო. მერე ერთმანეთში დავაუტყდათ: ამდენ სიკეთეს რომ იჩენს, ხალხისა ხომ არ ეშინიაო. ახლა სხვა ნაკლიც აღმოუჩინეს; ყაზვინელებს ასეთი ცხოვრება მოსაწყენი ეჩვენათ. ამან წააქეზა შაჰის უკმაყოფილონი და ერთ დღეს იარაღით ხელში გამოვიდნენ მის წინააღმდეგ. აჯანყება მოედო მთელ ქალაქს: სისხლიც დილვარა და ეს ახალი მეფე, ასე ბრძნულად და სასიკეთოდ რომ წარმართა ქვეყნის საქმე, ტახტიდან გადმოაგდეს. სასახლეში კვლავ მობრუნდა შაჰ-აბასი; ცხოვრებამ ისევ ძველებურად იწყო დინება, თითქოს ქვეყნად არასოდეს ყოფილიყო ეს უფ-შაჰი. უსუფ-შაჰი ტახტიდან გადმოაგდეს და სისხლი დილვარა ნავრუზიდან მეთხუთმეტე დღეს, სწორედ იმ დროს, როგორც ვარსკვლავთმრიცხველებმა იწინასწარმეტყველეს.

იმე კი ვარსკვლავთ სიბრძნევე მოაუცხს. როგორ ვერ მიხვდნენ, — წერს დასასრულს ავტორი, — რომ ირანელები მათ ასე მოხერხებულად ატყუებდნენ. სარაჯი უსუფი ხომ სულაც არ იყო ირანის შაჰი. ის განზრახ, სიცრუით გახადეს ფადიშაჰად. რა გულუბრყვილო-

ბაა — ვარსკვლავებმა თავი გააცურებინეს ირანელთა და დაღუპულ-
უდანაშაულო სარაჯი იუსუფი. შაჰ-აბასი კი უვნებლად მიატოვეს
და მთელი ორმოცი წლის მანძილზე გულგრილად უმზერდნენ მის
მძვინვარებას, სისხლიან მეფობას...

მაგრამ არც ვარსკვლავები არიან საყვედურის ღირსნი. მათ
შაჰ-აბასის პირადი მტრობა არ ჰქონიათ. მათთვის საჭირო იყო ნავ-
რუზიდან თხუთმეტი დღის შემდეგ მოესპოთ მფლობელი ირანის
სამეფო ტახტისა, მფლობელი კი უსუფ სარაჯი აღმოჩნდა! ვარსკვ-
ლავებს არასოდეს არ მოუვიდოდათ აზრად, რომ ირანელები მათ
მოატყუებდნენ და ტახტზე ცრუ ფაღიშაჰს დასვამდნენ...“

მირზა ფათალი ახუნდოვის ამ შესანიშნავი მოთხრობის იდეუ-
რი ჩანათიქრის გაგებისათვის საინტერესოა, როგორ გვიხატავს აუ-
ტორი უსუფ სარაჯს: „იგი ყაზვინის მახლობელი სოფლის მკვიდ-
რი გახლდათ. მამა — ქერბალაი სალიმი ღვთისმოსავი კაცი იყო და
სურდა, შვილიც ღვთისმეტყველი გამოსულიყო. ამიტომ ჯერ კი-
დეც ბავშვი მიიყვანა ყაზვინ-ქალაქში და მექთებეში მიაბარა. უსუ-
ფი წამოიზარდა; რამდენიმე წლის შემდეგ საღვთო მეცნიერებაში
გასაწაფავად ისპაჰანს წავიდა; იქიდან კი ქერბალას გზას გაუდგა
და დიდხანს ისმენდა მეცნიერთა, სწავლულთა და ღვთისმეტყველთა
ქადაგებებს. მან საფუძვლიანად შეისწავლა ისლამის მოძღვრება და
ღრმად დარწმუნდა, როგორ ცრუობდა და თვალთმაქცობდა სასუ-
ლიერო წოდება, ამიტომ სიძულვილით განიმსჭვალა და მათ წრეში
დარჩენა აღარ ისურვა.

ქერბალადან ჰამადანში გადასახლდა. უკვე ორმოც წელს მიღ-
წეულმა სარაჯის ხელობა შეისწავლა და ყაზვინს დაბრუნდა. აქ უსუ-
ფი ცოლ-შვილს მოეკიდა, გახსნა სახელოსნო და პატიოსანი შრო-
მით ინახავდა ოქახს.

თვითონ სინდისიერსა და კეთილ კაცს უღემთა და სა-
ხელმწიფო მოხელეთა თვითნებობა მოსვენებას უკარგავდა და ვერ
ახერხებდა თავი შეეკავებინა, ხმა არ ამოეღო და მართალი სიტ-
ყვა არ ეთქვა. ამ სითამამემ და ალაღმართლობამ ბევრი ერთგული
მეგობარი შესძინა, თუმცა იგივე შეიქმნა მისი დაღუპვის მიზეზიც“.

ახუნდოვმა „მოტყუებულ ვარსკვლავებში“ მოგვცა, ერთი
მხრით, აღმოსავლეთის დესპოტური ფეოდალიზმის კრიტიკა, მეორე
მხრივ, თავისი პოლიტიკური იდეალი, როგორ უნდა მოეწყოს ქვე-

ყანა, როგორი ადამიანები უნდა განაგებდნენ მას. ამ ნაწარმოებში ავტორი კრიტიკული რეალობის პოზიციებიდან ამხელს აღმოსავლური ფეოდალიზმის დრომოჭმულ და დახავსებულ ტრადიციებს. ამხელს რელიგიასა და ჯანატიზმს, ქვეყნის მართვის ანტიხალხურ ხასიათს, გონებაჩლუნგ ვეზირებს. მაგრამ „მოტყუებული ვარსკვლავები“ კიდევ უფრო საყურადღებოა იმით, რომ მასში ახუნდოვი თავისი დემოკრატიული იდეებით ილაშქრებს დესპოტიზმის წინააღმდეგ. უსუფ-შაჰის მიერ გატარებული რეფორმების მაგალითზე მწერალი გვიჩვენებს გარდაქმნის დემოკრატიულ გზებს; წარმოგვიდგენს ახალი ქვეყნის სურათს. მაგრამ ახუნდოვა ვერ შეძლო დამდგარიყო რევოლუციური დემოკრატიზმის პოზიციებზე; იგი ვერ განათავისუფლდა რწმენისაგან, რომ მხოლოდ განათლებულ და ჰუმანისტ მონარქს შეუძლია სახელმწიფოში რეფორმების გატარება. „ახუნდოვა ვერ შეძლო აეხსნა, როგორ უნდა შეიცვალოს საზოგადოებრივი წყობილება. ვერ ხედავდა იმ საზოგადოებრივ წინააღმდეგობებს, რომელთა წყალობითაც ხელისუფლების სათავეში უვიცი ტირანი და დესპოტი მეფეები ექცევიან. მაგრამ ამასთანავე ახუნდოვი აყენებდა თავისი დროისათვის მთელ რიგ პროგრესულ იდეებს. „მოტყუებულ ვარსკვლავებში“ მწერალი დესპოტსა და ფანატიკოს შაჰ-აბასს უპირისპირებს გონიერ იუსუფ-სარაჯს. რომელიც ხალხის სასიკეთოდ ზრუნავს. ახუნდოვი აიდეალებს იუსუფ-სარაჯს, როგორც კარგ რეფორმატორს, ესალმება მის მიერ სახელმწიფო წყობილებაში გატარებულ ცვლილებებსა და სიახლეებს.“ (პ. ჰუსეინოვი). ამ დაპირისპირებაში მწერლის შეხედულება უთუოდ პროგრესულია. მაგრამ ახუნდოვისათვის ნათელი და გარკვეული არ იყო, რომ რეფორმას სჭირდებოდა რადიკალურად შეცვლილიყო საზოგადოებრივი წყობილების სისტემა, ეს დიდი საქმე კი მარტოდენ კეთილი სურვილებით ვერ გადაწყდებოდა. იგი, საერთოდ, კარგად ერკვეოდა მატერიალიზმის ძირითად დებულებებში, ბუნების კონკრეტულ მოვლენებში, მაგრამ მსგავსად მარქსამდელი მატერიალისტებისა, იგი „ქვემოდან იყო მატერიალისტი, ხოლო ზემოდან — იდეალისტი“. ახუნდოვი იდეალისტად დარჩა საზოგადოებრივი მოვლენების გაგებაში; მან ვერ შეძლო, მატერიალისტური მსოფლგაგება ბუნების მოვლენებიდან სწორად გაეგრცელებინა საზოგადოებრივ სინამდვილეზე. მაგრამ როდესაც ამას შევნიშნავთ,

არც ის უნდა დაგვაფიქვდეს, რომ მირზა ფათალი ახუნდოვი ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა, მაშინ როცა აზერბაიჯანსა და მთელ მუსლიმანურ სამყაროში ჯერ კიდევ მტკიცე იყო ფეოდალურ-პატრიარქალური სისტემა.

„მოტყუებული ვარსკვლავები“ ახალი აზერბაიჯანული მხატვრული პროზის საუკეთესო ნიმუშია. ხოლო ახუნდოვის კომედიებმა საფუძველი ჩაუყარეს დრამატურგიას არა მარტო აზერბაიჯანულ, არამედ მთელ მუსლიმანურ ლიტერატურაში. ამიერიდან ეს პიესები იდგმებოდა სცენაზე და, გარდა რუსულისა, ცოტა მოგვიანებით ითარგმნა გერმანულ, ფრანგულ, ინგლისურ და სპარსულ ენებზეც. განსაკუთრებით დიდი გამოხმაურება მოჰყვა სპარსულ თარგმანებს, რაც თვით ავტორის მონაწილეობით სრულდებოდა. ახუნდოვის კომედიებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს რეალიზმის განვითარებაში სპარსულ ლიტერატურაში. სპარსულმა ლიტერატურამ ახუნდოვის კომედიები მშობლიური და ორიგინალური ნაწარმოებებივით შეიტკბო და შეისისხლბორცა. ამაში უეჭველად დიდი როლი შეასრულა მშვენიერმა თარგმანებმა. ინტერესმოკლებული არ იქნება აღვნიშნოთ, რომ ევროპაში ახუნდოვის ნაწარმოებების თარგმანებს დიდხანს იყენებდნენ სპარსული ენის შესასწავლად.

გოლიათური ნაბიჯი გადადგა ახუნდოვმა რამდენიმე წელიწადში. მაგრამ ამიერიდან მის წინაშე ახალი მიზნები დაისახა და ახალმა სიძნელეებმაც იჩინეს თავი. მართალია, 1853 წელს რუსულ ენაზე გამოიცა მისი კომედიები, მაგრამ მწერალს აფიქრებდა, რომ აზერბაიჯანელი მკითხველისათვის ის ჯერ მიუწვდომელი იყო და ახუნდოვმაც მალე კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველს მის აღმატებულებას ბარონ ა. პ. ნიკოლაის მიართვა თხოვნა, თავისი თხზულებების აზერბაიჯანულად გამოცემის თაობაზე. „თათრული¹ მოსახლეობით ჭარბი მხარე რუსეთის ბატონობამდე სპარსეთის შაჰებისა, ან თურქეთის სულთნების გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. პირველ შემთხვევაში თათრები წერდნენ სპარსულ ენაზე, ხოლო მეორე შემთხვევაში — თურქულზე, რომელიც ამჟამად გასაოცრად

¹ აქაც და სხვაგანაც ახუნდოვთან თათრულში უნდა ვიგულისხმოთ აზერბაიჯანული.

განსხვავდება ამიერკავკასიის თათრული მეტყველებისაგან. ამიტომაც არის, რომ ამ ხალხს დღემდე არ გააჩნია საკუთარი ლიტერატურა და არ მოეძებნება წმინდა თათრულ ხალხურ ენაზე დაწერილი ერთი ორიგინალური წიგნიც კი. თუ მაინც რაიმე არსებობს ამ ენაზე დაწერილი, ეს არის მალალფარდოვანი ფრაზებითა და თათრულსათვის არაბუნებრივი ფორმებით სპარსული, არაბული ან თურქული ენების ყაიდაზე შექმნილი ნაწარმოებები. ამიტომაც ასეთი თხზულებების, უფრო სწორად, თარგმანების მიხედვით შეუძლებელია ჩასწვდე თათრული ენის სულსა და გულს, შეისწავლო მისი ნამდვილი ბუნება... ვფიქრობ, თათრული ენის შემსწავლელთათვის ჩემი კომედიები ფრიად სასარგებლო იქნება, რადგან ისინი დღემდე ხსენებულ ენაზე შეთხზული ერთადერთი ორიგინალური ნაწარმოებებია“. ეს ვრცელი ციტატი კარგად გვაუწყებს, რა ფართო მიზანი ჰქონდა ახუნდოვს, როცა კალმისათვის მოუქიდა ხელი... რაიგ სურდა მშობლიური აზერბაიჯანული ენის სიწმინდე და დემოკრატიზაცია. ეს თვისება ყველა ქვეყნის დიდ რეალისტს ახასიათებდა. დიდი ხნის ლოდინი დასჭირდა ახუნდოვს, სანამ თავის თხზულებებს ერთ წიგნად შეკრულს იხილავდა აზერბაიჯანულ ენაზე. მხოლოდ შვიდი წლის შემდეგ ეღირსა ეს სიხარული. 1860 წელს თბილისში დაიბადა მოძმე აზერბაიჯანელი ხალხის მშობლიურ ენაზე დასტამბული ლირსშესანიშნავი და სამახსოვრო წიგნი, რომლის ყდაზე ეწერა: «Комедии и повесть капитана Мирзы Фет-Али Ахундова (на татарском языке)», ასევე ეწერა აზერბაიჯანულადაც.

...მაგრამ აღამიანის ცხოვრებაში ხშირად ხდება ასე: დასახულ მიზანს რომ მიაღწევს, იმდენ შვებასა და სიხარულს აღარ განიცდის, რამდენსაც მოელოდა... ასე მოუვიდა ახუნდოვსაც, როდესაც ხელში აიღო საკუთარი თხზულებების აზერბაიჯანული გამოცემა. ახლა მას მრავალი სხვა საქმე ჰქონდა წამოწყებული: თავაუღებლად მუშაობდა არაბული ანბანის რეფორმის პროექტზე, ემზადებოდა ახალი დიდი ნაშრომის — ფილოსოფიურ-პუბლიცისტური ხასიათის თხზულებების „ქემალუდდოვლეს წერილების“ დასაწერად, ჩვეულებრივი სიზუსტით პასუხობდა თავის მრავალრიცხოვან ნაცნობებს თეირანში, სტამბოლში, პეტერბურგში, რომსა თუ პარიზში, ენის, ლი-

ტერატურის, ისტორიის, კულტურისა და მუსლიმანური აღმოსავლეთის თანამედროვეობის აქტუალურ საკითხებზე. გამუდმებით შრომობდა და კითხულობდა...

ერთ საღამოს, როდესაც ახუნდოვი თავდავიწყებით კითხულობდა რუსულ ენაზე დაწერილ ქრისტეფორე კოლუმბის ბიოგრაფიასა და ამერიკის აღმოჩენის ისტორიას, შინამოსამსახურემ კონვერტი შემოუტანა. ეს გერმანელი მოგზაურის, აღმოსავლური ენებისა და განსაკუთრებით სპარსულის საუკეთესო მცოდნის, იმ ხანად თბილისში მყოფი გენერალ ფიშერის წერილი იყო. „ჩემო მეგობარო, — სწერდა იგი ახუნდოვს, — კარგად მოგეხსენებათ, რა სიამოვნებას გვანიჭებთ თქვენთან შეხვედრით. მაგრამ რამდენიმე დღეა თბილისში ვართ და მხოლოდ ორჯერ გნახეთ. ერთი სიტყვით, სულ დაგვივიწყეთ. ჩამოსულ სტუმრებს კი ასე არ ექცევიან. ახლა გთხოვთ, ხვალ ორ საათზე გვეწვიოთ სასტუმროში, რათა ერთად ვისადილოთ და გვაამოთ თქვენი მომხიბლავი საუბრით. თქვენი კეთილის მსურველი ფიშერი“.

მეორე დღეს ახუნდოვი სრულ ორ საათზე ეახლა საპატიო მასპინძელს, რომელსაც მის გარდა, თბილისში მცხოვრები კიდევ რამდენიმე ცნობილი კაცი მიეპატიებინა. მოიკითხეს ერთმანეთი, ფიშერმა საუბარი გაუბა.

— რას ნიშნავს არაბულ ენაზე სიტყვა „ხაშარათი“?

— ლექსიკონში მწერებისა და მუშლის მნიშვნელობა აქვს, საღვთისმეტყველო წიგნებში კი გველებს, ვირთხებს, მინდვრის თავვებს, ხოჭოებს და სხვა მისთანებს უწოდებენ. ეს სიტყვა გადატანილი მნიშვნელობითაც იხმარება, — სულელს, ჩერჩეტს, უზრდელს, ეელური ხასიათის ადამიანს ეძახიან.

— კეთილი, მაგრამ ახლა, თუ ჩვენი მეგობრობა გწამს, ნუ დამიძალავთ: ყურანში ან მუჰამედის ქადაგებაში, სადმე, თუნდაც გადაკრულად, არის ნათქვამი, რომ ვინც ისლამს არ აღიარებს, „ხაშარათს“ ეკუთვნის?

— ღმერთმა დაგვიფაროს... არც ყურანში და არც მუჰამედის წარმონათქვამებში მაგის მსგავსი არაფერია... მხოლოდ ჩვენ, მუს-

ლიმანებს მიგვაჩნია, რომ ვინც ისლამს არ აღიარებს, ურწმუნონი და ჯოჯოხეთში წამებისათვის განწირულნი არიან.

— არა უშავს, რომ მოგვედებით, თუნდ ჯოჯოხეთში მოვხვდეთ, არ გვეშინია. თქვენი რწმენა სრულებით არ შეუარაცხვეყოფს. სამაგიეროდ, ჩვენც ასე ვფიქრობთ მუსლიმანებზე. მაგრამ ქრისტიანებს რატომ გვიწოდებთ ქვეწარმავლებს? აი, ეს კი გვეწყინს...

— არა, ბატონო, ქვეწარმავალთ არ გიწოდებთ, ისე კეთილად ვართ თქვენდამი განწყობილნი, რომ შეგვეძლოს სიკვდილის შემდეგაც არ გაგიმეტებდით ჯოჯოხეთში საწამებლად. მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს არ ძალგვიძს.

ფიშერმა გულიანად გადაიხარხარა და ახუნდოვს უთხრა:

— მირზა, მე მჯერა თქვენი, მაგრამ აბა, რას იტყვი ამ სიტყვებზე:

„მუჰამედისა და მისი მოღვმის ყველა მიმდევარი ითვლება ადამიანად, ხოლო სხვები — ქვეწარმავალნი არიან“.

— სად ამოიკითხეთ ეს სტრიქონები? არც ერთ დივანში მსგავსი დღემდე არაფერი შემხვედრია!

— აი, აქ, ამ გაზეთში, ინებეთ!

და ფიშერმა ახუნდოვს გაუწოდა ირანულ გაზეთ „მილეთის“ ბოლო ნომერი. სწორედ აქ იყო მოთავსებული კარის პოეტის შამს-აშ-შუარას მიერ შეთხზული ვეებერთელა ყასიდა ნასრედინ შაჰრას (1848—1896) საქებრად. ამ ლექსში იყო აღნიშნული სტრიქონები.

ახუნდოვს ელდა ეცა, დაიბნა, აღარ იცოდა, რა ეთქვა, და დარცხვნილმა თავი დახარა. ერთ ხანს ღუმდა... მერე თითქოს გამოერკვაო, მასპინძელს უთხრა:

— ბოდიშს ვიხდი ასეთი უხამსობისათვის, მაგრამ ჩანს, ყასიდის ავტორს ქვეშარიტი პოეზიისა არაფერი გაეგება. გთხოვთ. ნუ მიაქცევთ ამ ლექსს ყურადღებას.

— თქვენ ბრძანეთ, ავტორს პოეტური ნიჭი არ გააჩნიაო? არაფერი მესმის; მაშ რატომ უწოდებენ შამს-აშ-შუარას, ეს ხომ „პოეტთა მზეს“ ნიშნავს. ვისაც ეს სახელი ჰქვია, სხვა პოეტებს უნდა სჯობდეს, მათი მოთავე იყოს.

— ეგრე ნუ ფიქრებთ. ოდითგანვე მოგვედგამს, რომ პოეტი თვითონ ირჩევს ფსევდონიმს... მაგრამ, სამწუხაროდ, ბევრი მერე ველარ ამართლებს გემოვნებით შერჩეულ მაღალფარდოვან სახელს.

— არა მარტო ყასიდის ავტორია უნიჭო და რეგვენი, რედაქტორიც, ასეთ ნაწარმოებს რომ ბეჭდავს თავისი გაზეთის ფურცლებზე. „მიღეთი“ ხომ ევროპის ყველა სახელმწიფოში იგზავნება. კითხულობენ და აბა მითხარით, გეთაყვა, რა სახელი სურს მოიხვეჭოს პოეტმა, როცა ჩვენ, ევროპელებს, ქვეწარმავლებსა და ველურებს გვიწოდებს. სინდისს გაფიცებთ, სიმართლე ბრძანოთ, განა გონივრულია ვოლტერი, რუსო, მონტესკიე, დიუმა, ჰუმბოლდტი, ლუვრიე, უატი, ფენელონი, ბოკლი, შექსპირი, ბაირონი და ევროპის სხვა ფილოსოფოსები, მეცნიერები, მწერლები, პოეტები, ისტორიკოსები და გამომგონებლები ველურებად ჩასთვალა? ეს დიდი ადამიანები ასე დაამცირა, ხოლო იმ უნიჭო მოლექსეს პოეტების მზეს უწოდებდე? ირანის გაზეთში დაბეჭდილი სტრიქონები სულაც ვერ შელახავენ ევროპელთა ღირსებას, თქვენ კი გამცილებთ. კითხულობენ, განუვითარებელ ხალხსა...

დაღონებული დაბრუნდა ახუნდოვი შინ გენერალი ფაშერი-საგან. სასტუმროდან სახლამდე მთელი გზა იმას ფეკრობდა, როგორ აეხსნა „მიღეთის“ რედაქტორისათვის, რა უაზრო იყო ამგვარი დრომოკმეული და მაგნე თხზულების დაბეჭდვა. რა დროს ყასიდების წერაა, — ამბობდა თავისთვის ახუნდოვი, — რა დროს დესპოტი შაჰინ-შაჰების ქებაა? ნუთუ გაზეთს ახლა ამისათვის უნდა ეცალოს? ეგ დალოცვილები ვერ ხედავენ, ცხოვრება რომ შეიცვალა? როდემდე უნდა ეძინოს აღმოსავლეთს საღათას ძილით. განა არ დაუფრიალათ დრო გამოფხიზლებისა მუსლიმან ხალხებს, ჩემა ძმებსა და დებს? საოცარია, რამ დაუხშო ასე გონება რედაქტორსა და პოეტს. ჩვენ თუ ასე აუგად მოვიხსენიეთ ყველა სხვა ხალხი, მოგვიძულებენ, გაგვრიყავენ.

ახუნდოვმა გადაწყვიტა, არ დაეყოვნებინა და წერილით მიეზარათ რედაქტორისათვის. მისთვის დამახასიათებელი სიჭკაყრით მისწერა მან: რა დროს სახობო ლექსების ბეჭდვაა, როცა ირანში ხალხი ასე უმწეო მდგომარეობაში იმყოფებაო. გაზეთის დანიშნულება ისაა, დროზე ამხელდეს ხალხის გაჭირვებას და ეხმარებოდეს მათ ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებაში. ამასთან სისტემატურად უნდა შექდებოდეს ირანის საგარეო და საშინაო ვითარება. ვაჭრობის, ხელონობის, ადმინისტრაციული მმართველობის საკითხები და სხვა ღირსიანები. რატომ დუმს შენი გაზეთი, თანამდე-

ბობის პირები ასე რომ თვითნებობენ ირანში. რატომ არ აუწყებენ ქვეყანას. რომ თავრიზ-ის ოლქში მოდებულია ქოლერის ეპიდემია და არაფერს ფიქრობს მის ლოკიდაციაზე. რატომ არაფერს წერს იმ სისხლიან ტერორზე, ახლა მიზანდარაზში რომ მძვინვარებს ევროპელი ჩამომავლობის ადგილობრივი მოსახლეობის წინააღმდეგ. თავს ისე იჭერს, თითქოს ყოველივე ეს გაზეთს არ ეხებოდეს, და ბეჭდავს ამ ვეებერთელა ლექსს, რომელსაც არაფერი აქვს საერთო არც ცხოვრებასთან, არც ნამდვილ შემოქმედებასთან. უნდა იცოდეს, პოეზია ორ ძირითად ელემენტს შეიცავს: მოხდენილ თხრობასა და მომხიბლავ სიუჟეტს. თუ ნაწარმოებს საინტერესო სიუჟეტი გააჩნია, მაგრამ არ არის გადმოცემული მიმზიდველად, კიდევ არა უშავს რა. ხოლო თუ პოეტური სამკაულებით მდიდარი ლექსი ღარიბია შინაარსით, როგორც შენს მიერ დაბეჭდილი თეირანელი პოეტის შამს-აჴ-შუარას ყასიდაა, არ ვარგა, ასეთი ნაწარმოები სუსტია და დამალონებელი. ნამდვილ და ჴეშმარიტ პოეზიაში ღრმა შინაარსი და იდეური ჩანაფიქრი ჴარმონიულად უნდა ერწყმოდეს მოხდენილ თხრობასო, — სწერდა იგი „მილეტის“ რედაქტორს.

მაგრამ ახუნდოვს მხოლოდ „მილეტის“ რედაქტორთან არ გაუმართავს პოლემიკა ლიტერატურის დანიშნულების საკითხებზე. ცნობილ ირანელ მეცნიერსა და სახელმწიფო მოღვაწეს, ირანის პირველი უმაღლესი სასწავლებლის პირველ რექტორს, რეზა ყუთლი-ხან ჴედაიოს, სპარსული ლიტერატურის ახალი ღრრის ამოცანების შესაბამისად განვითარების თაობაზე იგი სწერდა: „ახლა, უწინარეს ყოვლისა, საჭიროა კრიტიკა, რაც მწერლებს დიდად დაეხმარება უკეთ გაიგონ თავიანთი ნამდვილი მოვალეობა, იმუშაონ საკუთარ თავზე და იზრუნონ სტილის დახვეწისათვის. ლიტერატურის კრიტიკამ უნდა ასწავლოს მწერლებს. რომ ყაზალისა და ყასიდის დრო აღარ არის; ახლა საჭიროა მოთხრობებისა და ისეთი ლექსების წერა. რომლებიც ასახავენ ხალხის დღევანდელ ცხოვრებას. ამიერიდან ჴეშმარიტი შემოქმედების ერთადერთი მიზანი ეს არისო. „სიუჟეტები მწერლებმა სინამდვილიდან უნდა აიღონ და, რაც უფრო წარმატებით მივაღწევთ ამ ამოცანას, მით უფრო მეტ სიამოვნებას აგრძნობინებს მკითხველს ლიტერატურა“, — დაასკვნიდა იგი.

ახუნდოვის ამ სიტყვებში არ შეიძლება არ დავინახოთ 60-იან წლებში კრიტიკული რეალიზმის მედროშის, ჟურნალ „სოვრემენი-

კის“ მატერიალისტური ესთეტიკის იდეების ანარქული და აღიარება ნ. ჩერნიშევსკის ცნობილი თეზისა, რომ „მშვენიერი არის ცხოვრება“.

მირზა. ფათალი ახუნდოვს კარგად ჰქონდა შეგნებული, თუ რა მისია დააკისრა მას დრომ მშობლიური აზერბაიჯანელი ხალხისა და ერთმორწმუნე მრავალეროვან მუსლიმანთა წინაშე. ამიტომაც იყო, რომ იგი ბევრს წერდა თავის მეორე მშობლიურ ენაზე — სპარსულზეც. განსაკუთრებით ბედნიერი იყო მისთვის ის ღამე, როცა ირანიდან მიიღო ცნობა, რომ ერთი მისი გასპარსელებული თანამემამულე, ირანის პრინცის ჯალალედინ-მირზას მდივანი, მირზა მოჰამედ ჯათარ ყარაჯადალი მისი კომედიების აზერბაიჯანულიდან სპარსულ ენაზე თარგმნას შესდგომია. ახუნდოვმა კარგად იცოდა, მისი შემოქმედება ასე შორს გაიკვლევდა გზას: რუსეთის იმპერიის ყველა მუსლიმანურ სამფლობელოში, ახლად დაპყრობილ შუა აზიაში, სადაც სალიტერატურო ენად უმთავრესად სპარსული იყო გავრცელებული, აგრეთვე ინგლის-ინდოეთის სამფლობელოების ყველა ნაწილში ეყოლებოდა მას მკითხველი, რომ აღარაფერი ვთქვათ თვით ირანზე, სადაც ყოველთვის დიდ ინტერესს იჩენდნენ ახუნდოვისადმი.

ყარაჯადალი მწიგნობარი კაცი იყო და თავისი დროის კულტურულ ცხოვრებასა და ახუნდოვის ღვაწლსაც კარგად იცნობდა. აშკარა იყო, მას წაკითხული ჰქონდა ხელნაწერებით გავრცელებული ახუნდოვის ცნობილი „ქემალუდლოვლეს წერილებიც“. ხოლო ახლა გულმოდგინედ შესდგომოდა კომედიების თარგმნას, ერთი მათგანის გადასპარსულება დაემთავრებინა კიდევ და ჰაშნიკად ავტორისათვის გამოეგზავნა. თან სთხოვდა განმარტებებს გაუგებარი და დასაზუსტებელი ადგილების გასამართავად. ახუნდოვსაც, რა თქმა უნდა, არ დაუყოვნებია. იგი აღტაცებული წერდა: „ქება-დიდება თქვენ სურნელოვან კალამს, „მოლა იბრაჰიმ ხალილი“ ასე კარგად ზაორიგინალთან ესოდენ შესატყვისად რომ გითარგმნიათ; დედანს სრულებით არ დასცილებიან. თარგმნის უმთავრესი ღირსებაც ხომ იმაში მდგომარეობს. რომ მასში მეტ-ნაკლები გადახვევების გარეშე იყოს გადმოცემული დედნის წინადადებები, გამოთქმები, აზრი და სტილი. ამაზე უკეთესი და ღირსეული თარგმანი შეუძლებელია... ჩემი სხვა თხზულებების თარგმანების თბილისში გამოგზავნა

აღარ არის აუცილებელი. მე მჭერა და ვენდობი თქვენს კალამს“. შემდეგ იმავე წერილში ახუნდოვი მთარგმნელს განუმარტავს გაუგებარ ადგილებსა და ბოლოს მის საყვედურზე, — „ქემალუდლოვ-ლეს წერილები“ მუსლიმანური სამყაროსა და, კერძოდ, ირანის მიმართ კრიტიკის, ირონიისა და სარკაზმის სტილშია დაწერილი, უპასუხებს, რომ კრიტიკა დღემდე ისლამის ლიტერატურაში არ ყოფილა გამოყენებული და შიშმა ამიტომ შეგიპყროთო. იცოდეთ, ხალხის აღზრდის, მისი ზნეობრივი დახვეწისა და გაკეთილშობილებისათვის. ამასთანავე სახელმწიფოში წესრიგის დამყარებისა და კანონიერების დამკვიდრებისათვის კრიტიკაზე უფრო სასარგებლო საშუალება არ არსებობს. ნუთუ არ დაფიქრებულხართ, მას შემდეგ, რაც კაცობრიობა გამოეთხოვა ბავშვობას და დავაუკაცების ასაკში შევიდა. მორალის ქადაგება ვეღარ ახდენს მასზე გავლენას; შეიხ საადის¹ „გოლესთანი“ და „ბუსთანი“. ღვთის წყალობით, თავიდან ბოლომდე დარიგებაა და მორალისაკენ მოწოდება, მაგრამ ამ ექვსასი წლის განმავლობაში უსამართლობამ და ბოროტებამ ადამიანთა შორის კი არ იკლო, პირიქით, იმატა. ერთი სიტყვით, კრიტიკის როლზე და აუცილებლობაზე ჩვენს საუკუნეში ნუ ვიკამათებთ, თორემ თქვენ უეჭველად დამარცხდებით.

რაც დრო გადიოდა, სულ უფრო იზრდებოდა ახუნდოვის ფოსტა. მის წინ ახლა იღო ირანში საჯრანგეთის საელჩოს მდივან-მთარგმნელის მირზა-აღას სატირული პიესები: „ამბავი აშრაფ-ხანისა, არაბისტანის გუბერნატორისა“, „ბორუჯერდის გუბერნატორის ზამან-ხანის გამგებლობის მეთოდები“, „ამბავი შაჰ-ყული მირზას მგზავრობისა ქერბალაში“ და „როგორ იყო ალა-შაშემ ხალხალი შეყვარებული და იმ დროთა ამბები“, რომლებშიაც ავტორი აკრიტიკებდა მისი თანამედროვე ირანის მმართველობის სისტემაში დამკვიდრებულ თვითნებობას, უსამართლობასა და სინამდვილის მრავალ სხვა მანკიერ მხარეს. ეს თხზულებები თვით მირზა-აღას გამოეგზავნა ახუნდოვისათვის, რომ გასცნობოდა და სათანადო მითითებებიც მიეცა მისთვის.

იმ ზაფხულს ახუნდოვი კოჯორში ისვენებდა თავის პატარა ფიცრულ სახლში. არც ამჯერად დაუყოვნებია და მიუთითა ავტორს,

¹ XIII საუკუნის დიდი სპარსელი ლაღაქტიკოსი და ლირიკოსი.

როგორ უნდა დაიწეროს დრამატული ქანრის თხზულება. „მთლიანად წავიკითხე თქვენი ნაწარმოებები და ალტაცებულმა ათასი ქება მოგიძღვენით, — სწერდა ახუნდოვი, — მახარებს თქვენი გულმოდგინება, მომწონს სტილი და გემოვნება. იმედს გამოვთქვამ, რომ მომავალშიც მთელ შესაძლებლობას მოახმართ ამ კეთილშობილურ ხელოვნებას, რომელსაც ევროპელნი დრამატურგიას უწოდებენ. ზინდა ვირწმუნო აგრეთვე, — დასძენდა იგი, — რომ ამ საქმეში კიდევ უფრო დაოსტატდებით და სხვებსაც გაიყოლიებთ თანამემამულეთა და ერთმორწმუნეთაგან“. ახუნდოვი მირზა-აღას სწერდა აგრეთვე. ვინც პიესას წერს, ზედმიწევნით უნდა იცნობდეს თეატრს, სცენას, მის სპეციფიკასა და შესაძლებლობას.

„გოლესთანისა“ და „ზინათ-ულ-მაჯალისის“ დრო უკვე წავიდა. დღეს ასეთი თხზულებანი ცხოვრებას აღარ სჭირდება. ახლა ხალხის ინტერესებისა და მისი გემოვნების დასაკმაყოფილებლად მხოლოდ დრამა და რომანი გამოდგება“, — ასე ამთავრებდა ახუნდოვი მირზა-აღასადმი გაგზავნილ წერილს.

მირზა ფათალი ახუნდოვს აღონებდა და აფიქრებდა თანამოქმე ხალხების აწმყო და მომავალი. ამიტომაც იყო, რომ მას ღუმილით არ უპასუხნია საღვარელო მეგობრის მირზა იუსუფ-ხანისათვის, რომელმაც ახუნდოვს გამოუგზავნა პარიზში 1871 წელს გამოსული თავისი კიდევ ერთი წიგნი სახელწოდებით „მაქ ქალემე“ („ერთი სიტყვა“). მასში ავტორი მოუხრიდებლად გმობდა ირანის სახელმწიფო წყობილების ჩამორჩენილობას, ქვეყანაში გამეფებულ უსამართლობას, უწყსრიგობას, შფოთს, ცხოვრების ყველა სიმახინჯეს და გამოთქვამდა რწმენას, სამშობლოს ხსნა ერთ სიტყვაში, „კონსტიტუციაში“, არისო.

— კეთილი! — თქვა ახუნდოვმა, როდესაც ხსენებული ნაშრომის ბოლო გვერდები ჩაიკითხა, — მართალია, მხოლოდ კონსტიტუციური რეჟიმი იხსნის დაღუპვის გზაზე დამდგარ ირანს, სადაც თავი და ბოლო არ უჩანს შაჰის განუკითხავ თვითნებობას. მაგრამ რას ემგვანება ის კონსტიტუცია, რომელიც შარიათის კანონების მიხედვით იქნება შედგენილი; როგორ, დესპოტიზმისა და ფანატიზმის მლალადებელი ქარტია საფუძვლად უნდა დაედოს ხალხის უფლებების მაუწყებელ აქტს? ჩანს, ჩემმა ძვირფასმა ძმამ და მეგობარმა ვერ გაბედა ბოლომდე ეთქვა თავისი კეშმარიტი აზრი, თუმცა რა

ჰქნას, მთავრობის კაცია, ხან კონსულია, ხან ელჩი, ხან გუბერნატორი და ისიც თავრიზში...

„თქვენი წიგნი, — განაგრძობდა ახუნდოვი, — განუმეორებელია, ძვირფასი სუვენირია, სასარგებლო ღირებება, მაგრამ იგი მკვდარი ერასთვისაა დაწერილი... თქვენი აზრით. შარიათის მიხედვით შეიძლება შეიქმნას აღმოსავლეთში ფრანგული კონსტიტუცია და ასე მოიხსნოს ჩაგვრა და დათრგუნვა. ეს ამგვარად არასოდეს არ მოხდება! ომაელები და აბასელები¹ ახლოს იყვნენ შარიათის აღმოცენების ეპოქასთან, მაგრამ მათ პირველებმა დაუდევს საფუძველი ისლამში დესპოტიზმს. შარიათის წესებმა რატომ არ ააღებინეს მათ ხელი ამ ბოროტებაზე? დესპოტიზმის მოსაპოვებლად და სამართლიანობის დამკვიდრებისათვის თვითონ ხალხი უნდა გაერთიანდეს, შეკრას ერთი პირი და უთხრას ტირანებს, გაეცალეთ ხელისუფლებასო. ხოლო ამის შემდეგ თვით ხალხმა, დროის ვიწარების შესაბამისად, გამოსცეს კანონები, შეადგინოს კონსტიტუცია და იმოქმედოს იმის მიხედვით. მხოლოდ ამ გზით მოიპოვებს ხალხი ახალ ცხოვრებას და აღმოსავლეთის ქვეყანაც სამოთხეს დაემსგავსება“, — დაასკენიდა იგი.

ასეთი იყო მირზა ფათალი ახუნდოვის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური იდეალი სამოცდაათიანი წლების შუა ხანებში.

III. „ცუდად ხომ მაინც არ ჩაივლის...“

„ღარწმუნებული ვარ, ჩემი ანბანი ასი წლის შემდეგ საპატიო ადგილს დაიჭერს აღმოსავლურ ლიტერატურაში... მხოლოდ მაშინ მივალწევ ჩემს მიზანს და ამიტომ შემოძლია წინასწარ დამშვიდებული იყო. თუმცა ამ საამურო ეპოქას ვერ შევესწრები“.

მირზა ფათალი ახუნდოვი

...იმ დღეს ჩვეულებრივზე ბევრად უფრო გვიან დაბრუნდა მირზა შინ. ქმრის სახეზე თუბთმ უგუხნებობა ამოიკითხა. წინაღ-

¹ ომაელები და აბასელები არაბთა სახელმწიფოს — სახალიფოს — მმართველი დინასტიები იყო VII-XIII საუკუნეებში.

მინდელი უძილობით ჩაწითლებული მისი თვალებიც უღიმღამოდ გამოიყურებოდნენ. რაც დრო გადიოდა, იგი სულ უფრო მეტს მუშაობდა, საზრუნავ-საფიქრებელი ემატებოდა. წლებიც თავისას შერებოდა; კარგა ხანია ორმოცი შეათავა, ნახევარი საუკუნის ზღურბლს უახლოვდებოდა. იტყოდა ხოლმე, — ისე გავიდა ჩემი ჯელობა, რომ არ განმიცდია იგი თავისი შფოთით და სიტკბოებით.

თუბუ იმთავითვე მოკრძალებული ცოლი იყო. მას ასეც ჰქონდა ჩაგონებული აღმზრდელისა და მისი პატრონის პაჩი ალესქერისაგან, მაგრამ ახლა არ შეეძლო ღუმლით შეხვედროდა ქმარს და ჰკითხა:

— მირზა, ასე გვიან, და ასე დაქანცული...

— ჰო, დავყოვნდი, ფენჯშამბეზე წერტილებს ვსვამდი¹. — და მან ერთი ისე ამოიოხრა, თითქოს რაც გულში ღარდი, ბოლმა და სინანული ჰქონდა, სულ თან ამოატანაო.

კარგა ხანია ახუნდოვს არაბული ანბანის სირთულე და სიძნელე აფიქრებდა; აბა, ეს რა ანბანია, — იტყოდა ხოლმე იგი. — ვწერთ მარჯვნიდან მარცხნივ; მთელ რიგ ასოებს ერთნაირი მოხაზულობა აქვს და ურთიერთისაგან განსხვავდებიან წერტილებით, რომლებსაც ხშირად აღარც კი სვამენ; თანხმოვანთა შორის სიტყვაში ხმოვნები ხშირად არ იწერება და წამკითხველი თვითონ უნდა მიხვდეს, რა ხმოვნები ივარაუდოს. ასოები გადაბმით იწერება და ამის გამო ბევრი მათგანი სრულიად იცვლის სახეს, არც სასვენ ნიშნები იხმარება. ყველაფერი ეს არის მიზეზი წერა-კითხვის უცოდინარობისა და ხალხის სიბნელისა. მუსლიმანურ მოსახლეობაში ყოველ ათი ათას კაცზე მხოლოდ ერთი თუა წერა-კითხვის მცოდნე, ხოლო ირანში მცხოვრები თოთხმეტი მილიონიდან წერა-კითხვის მცოდნე ნახევარ მილიონსაც არ შეადგენს, სიბნელეშია ჩემი მშობელი ხალხიკო, — ამბობდა იგი დაღონებული: ეს ანბანი აუცილებლად შეიცვლება, თუნდაც ხუთასი წლის შემდეგ, მაგრამ მე გადავწყვიტე: იგი ბევრად ადრე გავამარტივო (ვინც სპარსულ-არაბული არ იცის, ზოგადი წარმოდგენა რომ მაინც ჰქონდეს ზემო-

¹ „ფენჯშამბე“ სპარსულად ხუთშაბათს ნიშნავს და არაბული დამწერლობით ამ სიტყვას შემადგენელ ასოებს ერთად ათი წერტილი სჭირდება.

თქმულზე, ქართული ასოებით ასეთ მაგალითს წარმოვადგენთ: ვთქვათ წერია სამი თანხმოვნისაგან შემდგარი სიტყვა „მპრ“; იმის მიხედვით, თუ მათ შორის რა ხმოვანს წარმოვთქვამთ, შეიცვლება სიტყვის მნიშვნელობაც: მაპრ-ყალიბი — თანხა, რომელიც უნდა გაიღოს საქმრომ საპატარძლოსათვის; მეპრ — მზე, სიყვარული. ირანული წლის მეშვიდე თვის სახელწოდება; მოპრ — ბეჭედი, შტამპი; ან კიდევ — „მრდ-ს“ თუ წავიკითხავთ მარდ, ნიშნავს — კაცს; თუ წავიკითხავთ მორდ, ნიშნავს მოკვდა, გარდაიცვალა. რაც შეეხება ასოებს. გრაფიკულად ასეთ მოხაზულობას, იმის მიხედვით ერთ, ორ ან სამ წერტილს ზემოთ დავუსვამთ თუ ქვემოთ, ვლებულობთ არაბულად ოთხს, ხოლო სპარსულად — ხუთ სხვადასხვა ასოს. — კ. ფ.). ამ მიზნით, უარვეყავი წერტილები, შემოვიღე ასოები ხმოვანი ბგერებისათვის, რომლებიც ხშირად არ იწერება და ყველა ასოსთვის გამოვქმენე განსხვავებული გრაფიკული სახე. ამასთან, აზრის ნათლად გასაგებად დავაწესე ზოგიერთი აუცილებლად საჭირო სასვენი ნიშანი... ერთი სიტყვით, არაბული, სპარსული და აზერბაიჯანული ენებისათვის შევადგინე ახლებური ანბანი... გაბედული ნაბიჯი გადავდგი წინ, მაგრამ ახლა საკითხია, მიიღებენ ჩემს ანბანს აღმოსავლეთის ქვეყნებში? დათანხმდებიან, მუსლიმანურ ლიტერატურაში ასეთი გადატრიალება მოვახდინოთ, რომლის შედეგადაც ამიერიდან მილიონობით წიგნი უვარგისი ხდება? მაგრამ ახლა არა ვფიქრობ ამაზე, თქვენს აღმატებულებას ვაახლებ ამ ჩემს ნაშრომს და უმორჩილესად გთხოვთ, მოახსენოთ ეს მის ბრწყინვალეობას, კავკასიის მეფისნაცვალს, რათა მან გადასცეს იგი თბილისში მყოფ კონსულს სპარსეთისას, წინადადებით, — ხომ არ დათანხმდება მისი მთავრობა თავის ქვეყანაში ჩემს მიერ შედგენილი ანბანის შემოღებაზე? თუ სპარსეთის ხელისუფალთ არ აღმოაჩნდებათ ამისათვის საჭირო გამბედაობა, მაშინ ასეთივე წესით ამ ჩემს ნაშრომს გავუგზავნი თურქეთის მთავრობას, რომელიც თავის ქვეყანაში სიახლეთა დანერგვის საქმეში ახლა უფრო გამბედაობას იჩენს, — დასძენდა იგი.

ახუნდოვი ოდნავადაც არ აზვიადებდა არაბული ანბანის სიძნელეს; ენგელსი 1878 წელს მარქსს სწერდა: „ეს წყეული არაბული ალფაბეტი რომ არა, რომელშიაც ჯგუფ-ჯგუფად ერთსა და იმავე ასოებს სავსებით ერთნაირი სახე აქვთ, და რომელსაც არ გააჩ-

ნია ასოები ხმოვნებისათვის, მთელ გრამატიკას (სპარსული ენისა. —
კ. ფ.) 48 საათში შევისწავლიდი“.

მირზა ჯათალი ახუნდოვი მისთვის დამახასიათებელი შეუპოვ-
რობით იბრძოდა არაბული ანბანის რეფორმისათვის. პირველ ნაბი-
ჯებს შედეგი არ მოჰყოლია: მის წამოწყებას დუმლით შეხვდა
თურქეთიცა და ირანიც, სადაც, როგორც სამართლიანად ფიქრობ-
და ახუნდოვი, უნდა გადაწყვეტილიყო აღძრული საქმე. ამიტომ
ახლა მან დასვა საკითხი, რომ არაბული ანბანის რეფორმის პრო-
ექტი ევროპის ორიენტალისტურ ცენტრებში განხილულიყო. არც
ამ ცდას გამოუღია შედეგი. 1859 წლის აპრილში მან წერილი მის-
წერა პეტერბურგში აკად. ბ. დორნს, რომელმაც ასე უპასუხა:
„თქვენი შედგენილი ახლებური მუსლიმანური ანბანის გულმოდ-
განედ განხილვისას დავრწმუნდი, რომ ეს ახალი სისტემა ცხადყოფს
თქვენს არაჩვეულებრივ გონებაშახვილობას და, რომ საქმეში კარ-
გად ხართ გარკვეული. მაგრამ მის დანერგვას მუსლიმანთა შორის,
ჩემი აზრით, დაუძლეველი დაბრკოლებები გადაელობება. ევროპე-
ლი ორიენტალისტებიც, რომელთაც მრავალჯერ სცადეს მისი გამარ-
ტივება, არა მგონია, დათანხმდნენ თქვენი ანბანის შემოღებას; ეს
გამოიწვევდა მათი გამოცემების ამოღებას ხმარებიდან. და მაინც თუ
თქვენ, მოწყალეო ხელმწიფე, გსურთ აკადემიის აზრიც, უმოკრი-
ლესად გთხოვთ, მაცნობოთ ესა და მეც არ დავაყოვნებ წარვუდ-
გინო მას თქვენი ნაშრომი განსახილველად“.

დორნის პასუხმა კიდევ უფრო ღრმად ჩაახედა ახუნდოვი არა-
ბული ანბანის რეფორმის არსში და დააფიქრა მოსალოდნელ დაბრ-
კოლებებზე. მართლაც, როგორ შეურიგდებოდნენ მილიონობით ფა-
ნატიკოსი მაჰმადიანები, რომ ყურანი არაბულად არ ყოფილიყო
დაწერილი. არაბული ასოებით დაწერილი თუ დაბეჭდილი რამდენი
წიგნი უნდა გამოცემულიყო ხელახლა. კვლავ ფიქრებმა შეიპყ-
რეს ახუნდოვი. ამასთან იგი უსაზღვრო მაღლიერების გრძნობით
განიმსკვალა დორნისადმი და მისწერა კიდევ, არ ვიცი, რა სიტყვე-
ბით ვაუწყო თქვენს აღმატებულებას ის კმაყოფილება, თქვენმა წე-
რილმა რომ მომანიჭა. გამოგიტყდებით, თქვენ მანუგეშეთ პირვე-
ლად. აქამდე მტკიცედ მჯეროდა ჩემი პროექტის საფუძვლიანობი-
სა და რომ იგი სასარგებლო იქნებოდა ხალხისათვის, ღრმადაც ვი-
ქავი დარწმუნებული, სწრაფად გავრცელდებოდა, მაგრამ თქვენი

წერილი რომ წავიკითხე, მთლიანად შევიცვალე ჩემი აზრები და განწყობილება; სიფიცხემ თუ ენთუზიაზმმა ადგილი დაუთმეს გონიერ განსჯას და ჩემი შედგენილი ანბანი მომავალს უფრო მშვიდად ჩავეფიქრდიო. ამასთან ახუნდოვი სთხოვდა დორნის, ხსენებული ანბანი მეცნიერებათა აკადემიისათვის წარედგინა.

ჩემს ანბანზე გადასვლა ასე ერთბაშად, მართლაც, არ მოხერხდებო, — დარწმუნდა ახუნდოვი დიდი ფიქრის შემდეგ. — ეს უნდა განხორციელდეს თანდათან, როგორც რუსეთში მოხდა პეტრე დიდის დროს; იქ ძველი სლავური დამწერლობა საეკლესიო წიგნებისათვის დატოვეს, რეფორმირებული ანბანი კი საერო მიზნებს მოხმარდა. ხოლო შემდეგ, დროთა განმავლობაში, თანდათან გავრცელდა და დამკვიდრდა თავის ქვეყანაში. კიდევ ბევრი ფიქრა და იმსჯელა ახუნდოვმა არაბული ანბანის რეფორმაზე, გაითვალისწინა ყოველივე და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ უფრო აქტიური მოქმედება იყო საჭირო. მარტო მიწერ-მოწერით ვერას გააწყობდა და ისიც შეუდგა საშადისის თურქეთში გასამგზავრებლად.

მირზა ფათალი ახუნდოვისათვის ადვილი არ იყო ასეთი ნაბიჯის გადადგმა. ეს დაკავშირებული იყო დიდ ხარჯებთან და ჯამაგირზე მყოფ მოხელეს დიდად გაუჭირდებოდა. მიუხედავად ამისა, 1863 წლის აპრილის დამლევს იგი შორეული სტამბოლის გზას გაუდგა. ეს დრო იმითომ აირჩია, რომ ზაფხული ახლოვდებოდა, მეფისნაცვალს სააგარაკოდ გავიდოდა და ამ ხნის განმავლობაში თარჯიმანი არ დასჭირდებოდა, ხოლო საკანცელარიო თარგმანების შესასრულებლად ახუნდოვმა წარადგინა თავისი მოგვარე. ახლობელი ნათესავი, მირზა მუსტაფა ახუნდოვი, რომელიც მიმდინარე საქმეებში გასამრჯელოს არ მოითხოვდა. ამასთანავე მეფისნაცვლის კანცელარიიდან ითხოვა სამგზავროდ მცირეოდენი დანხარება, თან წაიღო სარეკომენდაციო წერილი რუსეთის იმპერიის მისიის უფროსთან თურქეთში, გამოეთხოვა ცოლ-შვილსა და დასავლეთისაკენ გაუდგა გზას.

თბილისიდან ფოთისაკენ მიმავალ გზაზე ახუნდოვს თვალწინ გადაეშალა აყვავებული საქართველოს მომხიბლავი ბუნება; ქართლის ბარაქიანი ველები, სურამის უღელტეხილის აზიდული ქედები, მთაგორიანი იმერეთის პეიზაჟები, კვლავ დავალება და, აი, გამოჩნდა კიდევ შავი ზღვის სანაპირო. მოლივლივე ტალღები მსუ-

ბუქად არწევდნენ ფოთის ნავსადგურში ბათუმისაკენ გასამგზავრებლად გამზადებულ აფრააშეებულ ხომალდს. ახუნდოვს აუხრულდა პირველი ნატერა; მოუსწრო გემსა და, სამშვიდობო ქარმა დაპბერა თუ არა, ისიც დაიძრა სამხრეთისაკენ. იმავე დღეს ჩავიდა ბათუმში, მაგრამ აქ კი გაუცრუვდა იმელი; უცხოეთის გემი იგვიანებდა და მთელი ორი კვირა ლაზისტანის მაზრის უფროსის, ოსმან-შევილი-ეფენდის სტუმართმოყვარე ოჯახში გაატარა. ბოლოს დადგა წასვლის დღეც. გემი გაუყვა მცირე აზიის ნაპირებს, კურსი აიღო სტამბოლისაკენ. უკან დარჩა რიზე, ტრაპიზონი, ორდუ, სამსუნი, სინოპი, ზონგულდაკი და იგი შევიდა ბოსფორში. აი, გამოჩნდა სტამბოლიც. მაგრამ როგორ შეხედება იგი ახუნდოვს? შეიწყნარებენ მის კეთილ განზრახვას? როგორი თვალთ შეხედავენ მას სუნიტური ისლამის განდიდებული მსახურნი? რას ეტყვიან?

მე-19 საუკუნის ორმოციანი წლებიდან თურქეთში დაიწყო მოძრაობა პროგრესული გარდაქმნებისათვის, მაგრამ ამ პროცესს დიდ დაბრკოლებად ეღობებოდა შიგნით ფეოდალური რეაქცია, ხოლო გარედან ევროპის სახელმწიფოები. სწორედ ასეთ ვითარებაში ჩავიდა ახუნდოვი თურქეთში, რომლის მთავრობას მაშინ მეთაურობდა ფეოდალური სულისკვეთებისა და უმადლესი სამღვდლოების ინტერესების გამომხატველი, რეაქციონერი, ფაუდ-ფაშა.

ახუნდოვი თავისი მეგობრის, ირანის ყოფილი თბილისელი კონსულის, ამჟამად კი თურქეთში თავისი ქვეყნის სრულუფლებიანი ელჩის, მირზა ჰუსეინ-ხანის ჰერქვეშ დაბინავდა; რა იცოდა მაშინ ალალ-მართალმა სტუმარმა, რომ ამ შუბლგახსნილ, პირმცინარე მასპინძელს მისდამი მტრულად განწყობილი, ბოლმით აღსავსე გული უძგერდა. „ოსმალეთის ვეზირებთან მუსლიმანური რელიგიისა და თურქეთის სახელმწიფოს მტრად გამომაცხადა, — წერდა შემდეგ გულდაწყვეტილი ახუნდოვი, — თურქე ეს რეგვენი, ხელოვნებისა და ლიტერატურის უვიცი, ჩემზე ნაწყენი ყოფილა, კომედიებში რომ მოქმედ პირებად სპარსელები მყავს გამოყვანილი და დაცვინი მათ“.

ერთი სიტყვით, განზრახული საქმისათვის ფრიად არახელსაყრელ პირობებში აღმოჩნდა ახუნდოვი თურქეთში. მაგრამ უკან აღარ დაუხევია და თავისი ნაშრომი არაბული ანბანის რეფორმაზე, რუსეთის ელჩის რეკომენდაციით, ფაუდ-ფაშასათვის წარუდგენია.

ამასთანავე მისთვის საჩუქრად უახლებია საკუთარი კომედიების კრებული: დიდ ვეზირსაც არ დაუყოვნებია და გაუცია ბრძანება, რათა ახუნდოვისათვის მოესმინა ოსმალეთის სამეცნიერო საზოგადოების კრებას. „ყველაჯერზე დამეთანხმნენ, შემაქეს კიდეც, მაგრამ პროექტის ცხოვრებაში დანერგვაზე უარი თქვეს იმ მიზეზით, რომ მასში ასოების გადასაბმელად დადგენილი წესები ბეჭდვისათვის სიძნელეს წარმოადგენსო. მაშინ მე განვაცხადე, — საჭიროა მთლიანად შეიცვალოს ისლამური ანბანი, შემოღებული იქნას ლათინური, თანხმობენების გვერდით დავსვათ ხმოვნებიც და; მსგავსად ევროპელებისა, ვწეროთ მარცხნიდან მარჯვნივ-მეთქი, — შენიშნავს ახუნდოვი ავტობიოგრაფიაში, მაგრამ არც ამაზე დამეთანხმნენ... მიუხედავად ამისა, „მაჯიდიდიეს ორდენითა“ და ქების სიგელით დამაჯილდოვეს გაწეული შრომისათვის“-ო. — გვაუწყებს იქვე. ექვს გარეშეა, რომ ეს დაჯილდოება თურქეთის მთავრობის დიპლომატიური ჟესტი იყო რუსეთის იმპერიისადმი, რომლის ქვეშევრდომად მირზა ფათალი ახუნდოვი ითვლებოდა, თორემ ფანატიკური ისლამის თვალსაზრისით, რომლის პოზიციებზე მაშინ მტკიცედ იდგა თურქეთის სახელმწიფო და მისი იდეოლოგია, ახუნდოვის იდეა არაბული ანბანის რეფორმაზე გასაკიცხავი და დასაგმობი იყო.

შეუპოვარსა და შრომისმოყვარე მირზა ფათალი ახუნდოვს არ სჩვეოდა პირველსავე მარცხზე ჟარ-ხმალის დაყრა და დადუმება; თბილისში დაბრუნებისთანავე კვლავ ჩაუჯდა საქმეს და ამჯერად რეფორმის ახალი პროექტი შეადგინა; ყველა ასოს სრულიად დამოუკიდებელი სახე მისცა, უარყო მათი გადაბმაც, მხოლოდ ტრადიცია არ დაურღვევია და წერა დატოვა ისევ მარჯვნიდან მარცხნივ. ამ სახით ახუნდოვმა იგი გადაუგზავნა ირანის მთავრობას, მაგრამ გავიდა კარგა ხანი და პასუხს ვერ ელირსა. მიუხედავად ამისა, ახუნდოვს თავისი რწმენისა და იდეისათვის არ უღალატნია, რადგან კარგად ამჩნევდა, რომ აზრი არაბული ანბანის შეცვლის აუცილებლობაზე სულ უფრო და უფრო იპყრობდა მისი დროის მოწინავე ადამიანების ყურადღებას. ადვილი წარმოსადგენია, როგორ გაამხნევებდა მას მირზა-იუსუფ ხანის წერილი, რომელიც აუწყებდა: „ბატონი მირზა ქაზემ-ბეგი იყო აქ, პარიზში, ჩამოსული პეტერბურ-

გიდან.¹ მე ვისარგებლე ამ შემთხვევით და მასთან დაგამეგობრეთ; გადავეცი გასაცნობად თქვენი ანბანი; მან შეისწავლა და ბრძანა, ამაზე ძალიან კარგ შეფასებას დავწერო“. ამავე ხანებში მირზა მალქომ-ხანი მას კონსტანტინოპოლიდან სწერდა, ფაულ-ფაშას ფრანგ-მა მრჩეველმა, ფრიად განათლებულმა კაცმა, ერთი შესანიშნავი ბროშურა დაწერა არაბული ანბანის შეცვლის აუცილებლობაზე. მასში თქვენი და ჩემი აზრები სრულად წარმოდგინა. ეს პატარა წიგნი ახლა დიდი ინტერესით იკითხებაო საფრანგეთში. ამავე წერილში მალქომ-ხანი თავის აღრესატს იმასაც აუწყებდა, რომ ამ საკითხზე, ბოლო ხანებში, გამოქვეყნდა წერილები ინგლისურსა და ფრანგულ ენებზე. მათში ხაზგასმულია არსებული ისლამური (არაბული) ანბანის შეცვლის აუცილებლობა. მაგრამ თურქეთის ხელისუფლებაში არიან დიდი გავლენის მქონე ისეთი პირები, რომლებიც ამბობენ: არაბული ანბანის შეცვლა ისლამის სახელმწიფოს დაშლის მომასწავებელი იქნებაო. ამ სტრიქონების წაკითხვაზე ახუნდოვს გაახსენდა მირზა იუსუფ-ხანი, ისიც ასევე აუწყებდა: „...ერთნი მხარს უჭერენ არაბული ანბანის შეცვლას, მეორენი მხოლოდ რეფორმას სჯერდებიან, მესამენი კი ორივეს უარპყოფენ“. ასე იყო თუ ისე, ახუნდოვის წამოწყებას ჯერ კიდევ არ უჩანდა რეალურია საფუძველი. ამიტომაც სწერდა იგი თავის მეგობარს მალქომ-ხანს, ათასი სინანულით დავბრუნდიო სტამბოლიდან, ხოლო ირანის განათლების მინისტრის სახელზე გაგზავნილ საყვედურის წერილში გულისტკივილით დასძენდა: „აფსუს, ათასჯერ აფსუს, რომ მუსლიმანთა მეთაურებს არც ოსმალეთსა და არც ირანში ხალხის პროგრესისათვის არ სურთ გადადგან ნაბიჯები — უარს ამბობენ შეცვალონ არაბული ანბანი... თქვენ არ გინდათ, — მიმართავდა იგი მინისტრს ამავე წერილში, — რომ ხალხმა რამდენიმე თვეში ისწავლოს წერა-კითხვა, თავი დააღწიოს სიბნელეს და ასე თანდათან ეზიაროს ევროპული კულტურისა და მეცნიერების მონაპოვრებს“. ახუნდოვი კვლავაც განაგრძობდა თავისი ანბანის შემდგომ სრულყოფას, მას სჯეროდა თავისი საქმის და კიდევ სწერდა ამის თაობა-

¹ მირზა-ქაზემ-ბეგი (1802—1870) ყაზანის, შემდეგ პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი, ცნობილი ორიენტალისტი. XIX საუკუნის აზერბაიჯანის მოწინავე საზოგადოებრივი აზროვნების წარმომადგენელი.

ზე ირანის პრინცს ჯალალედინ-მირზას: „...გინდა ბრძანო, რომ მირზა ფათალი ცივ რკინაზე სცემს უროს. დიახ, მეც ვხვდები, რობ ასეა, მაგრამ კვლავ ვწერ ამაზე და ამ საქმეს თავს არ დავანებებ, ვიდრე ანბანის განახლების იდეა ხალხში არ დამკვიდრდება. უკვე თხუთმეტი წელია ამ აზრის მარცვალს ირანისა და ოსმალეთის ნი-ადავში ვაფრქვევ და ექვი არ მეპარება, რომ ეს თესლი გადაეცემა მთამომავალთა საუკუნეს“.

ეს სტრიქონები ახუნდოვმა 1874 წელს დაწერა. ამ დროს იგი თავისი ცხოვრების სამოცდამესამე წელს ითვლიდა. ჯანში სისუსტე შეეპარა, გულში კი სინანული—უსიხარულოდ გატარებულ ახალგაზრდობაზე. „ქაბუკობა არ მიგრძენია, ვერ იქნა და ვერ გაიღო ჩემთვის ცხოვრებაში ბედნიერების კარი,“—სწერდა იგი ჯალალედინ-მირზას. უკანასკნელ ხანებში ახუნდოვს სამსახურშიც უნდობლად დაუწყეს ცქერა. უბრალო მოხელე თარჯიმნის, ვინმე თათარი ფათალის შორს გასული სახელი აღარ ექაშნიკათ მეფის ნაცვლისა და მთავარმართებლის კანცელარიის ჩინოსნებს. არც მისი დეშოკრატიულ-განმანათლებლური მოღვაწეობა მოსწონდა ხელისუფლებას, კულტის მსახურნიც ამრეზილები იყვნენ მასზე და ყველა ამის გამო ახუნდოვის სამსახურებრივი მდგომარეობა შეირყა. ახლა აღვიღად შეეძლოთ მისი გაშვება, რადგან, როგორც სამოქალაქო სამმართველოში, ისე სამხედრო უწყებაში, თავი მოიყარეს ახალმა თარჯიმნებმა, აღმოსავლური ენების კარგად მცოდნე პირებმა: ვინმე იუზბაშევმა, წილოსანმა, ნუბაროვმა. დავიწყებას ეძლეოდა ახუნდოვის დამსახურება და მისი იშვიათი კეთილსინდისიერება დაცირებულ მოვალეობათა შესრულებაში. აქი ვკითხულობთ მისი ნამსახურობის ნუსხაში: „ჩინებულად ასრულებდა მინდობილ საქმეს“. ამიტომაც აჯილდოვებდნენ ორდენებითა და მედლებით: 1856 წელს რუსეთსა და სპარსეთს შორის 1855 წლის მოლაპარაკებაში თარჯიმნის მოვალეობის საუკეთესო შესრულებისათვის უწყალობიბიათ მისთვის „წმინდა სტანისლავის III ხარისხის ორდენი“; კეთილსინდისიერი და უმწიკლო მუშაობისათვის, 1859 წელს იგი „წმინდა ანას ორდენით“ დაუჯილდოვებიათ, 1865 წელს ახუნდოვის გულმოდგინე და კეთილსინდისიერი სამსახური კვლავ აღუნიშნავთ „წმინდა სტანისლავის II ხარისხის ორდენით“, პოლკოვნიკის ჩინამდეც აღზევებულა, მაგრამ ეს ყველაფერი ახლა უკვე წარსულს

ეკუთვნოდა; წინ სიბერე, ჯანგატიეობა, სანუკვარი სურვილების აუსრულებლობა, მთავრობის ექვეები და უმუშევრად დარჩენის შიშიც კი ელოდა. ახუნდოვი კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსის, ბარონ ალექსანდრე პავლეს ძე ნიკოლაის (ცნობილი ქართველი პოეტის ალექსანდრე ჰავჭავაძის სიძის) წინაშე ჩიოდა თავის გაჭირვებას — დიპლომატიურ კანცელარიაში სამუშაო წამართვესო. ხოლო უფრო გვიან 1874 წლის დეკემბერში, იმავე ბარონ ნიკოლაის შეწუხებული სწერდა პარიზში: სრულიად მოულოდნელად დიდი გაჭირვების წინაშე აღმოვჩნდი, დეპარტამენტში გააუქმეს ჩემი შტატიც... სხვა თარჯიმნები, მიუხედავად საერთო შემცირებისა, შეინარჩუნეს, როგორღაც დააბინავეს, მე კი... მოუთმენლად ველი თქვენს ჩამობრძანებას, რადგან ჩემს ერთადერთ მფარველად და კეთილისმყოფელად მხოლოდ და მხოლოდ თქვენ მეგულებითო.

ასე ატარებდა მეშვიდე ათეულში გადამდგარი ახუნდოვი ცხოვრების დღეებს. მაგრამ იგი მაინც არ ცხრებოდა და ისევ თავის ანბანს ჩაჰკირკიტებდა. მალე მან საბოლოოდ უკუაგდო არაბული ალფაბეტის რეფორმის იდეაც; ამიერიდან მხოლოდ ლათინური ანბანი გამოადგება აღმოსავლეთის ხალხსო,— გადაწყვიტა და მისთვის ჩვეული მუყაითობით შეუდგა მის შედგენას. ეს იყო მესამე და საბოლოო ეტაპი არაბული წერა-კითხვის გამარტივება-გასადაგებისათვის ახუნდოვის გაწეულ შრომაში. როდესაც სრულყო თავისი ლათინური ანბანი, რომელსაც „ახალი ალფება“ უწოდა, ამ ანბანით დაწერა სინანულის გამომხატველი ეს სტრიქონები:

„ქვეყნად მრავალი მწუხარება მარგუნა ბელმა,
არ გამახარა წუთისოფლის ბრუნვამ ბედიშა;
მრავალ საქმეზე მჭონდა ხელი მოკიდებული.
სამშობლოს ტრფობის ცეცხლით ვიყავ აღმოდებული...“

ასეთი განწყობილება ახუნდოვს იმიტომაც დაეუფლა, რომ ვერ იქნა და ვერ მოგვარდა მისი უმთავრესი თხზულების „ქემალუდოვლეს წერილების“ გამოქვეყნება. მაგრამ „სამშობლოს ტრფობის ცეცხლით აღმოდებული“ რეალისტი მწერლის მებრძოლი ბუნება და ნამდვილი პათოსი საუკეთესოდ ჩანს ხანდაზმულობის წლებში მალქომ-ხანისადმი გაგზავნილ ერთ-ერთ წერილში, რომელ-

შიაც კვლავ და კვლავ ესაუბრება არაბული ანბანის შეცვლაზე. „...ჩემს იდეას ვერ დავთმობ. მე და თქვენ ასეთი ბუნებისა ვართ, სიკვდილამდე ამ გზით უნდა ვიაროთ; პირადი ინტერესების გზები ჩვენთვის გადაკეტილია. ღმერთს გეფიცებით, სიცოცხლე ჩემზე პარამად იქცა; ცხოვრება გამიშხამდა, მაგრამ ყოველივეს მოთმინებით უნდა შევხვდეთ და ბედს შევურიგდეთ, ვიდრე ამ გახრწნილ ქვეყანას არ მოვსპობთ“.

მირზა ფათალი ახუნდოვს გულწრფელად სწამდა, რომ მისი ანბანი ხალხში სინათლეს შეიტანდა, მაგრამ ის ვერ ხვდებოდა, ასე ფართო მასშტაბით წერა-კითხვის უცოდინარობის უმთავრესი მიზეზი არაბული ანბანის სიძნელე კი არ იყო, არამედ სოციალური ჩაგვრა და უთანასწორობა. არაბული ანბანით დაწერილი მუსლიმანთა საღვთო წიგნი, ყურანი, პრივილეგიური ფენების ხელში მასების დამონების ძლიერ იდეოლოგიურ იარაღს წარმოადგენდა; არაბული ანბანის წინააღმდეგ გამოსვლა ნიშნავდა საუკუნეთა მანძილზე უფლებამოსილი აღმოსავლური დესპოტიზმისა და მუსლიმანური სამღვდლელობისათვის თვალის გასწორებას. ამიტომაც, ერთი შეხედვით ყოვლად უწყინარი, კეთილშობილური საკმე, რომელიც ხალხში განათლების შეტანას ისახავდა მიზნად, არსებითად სოციალური მნიშვნელობის სერიოზულ საკითხებს ეხმაურებოდა და სწორედ ამ ვითარების გამოძახილი იყო სტამბოლის მმართველ წრეებში გამოთქმული შიში, თითქოს არაბული ანბანის შეცვლა ისლამის სახელმწიფოს დაშლის მომასწავებელი იქნებოდა.

ახუნდოვი ვერ მოესწრო თავისი ჩანაჯიქრის განხორციელებას, მაგრამ გავიდა ხანი და მოვლენების ისტორიულმა მსვლელობამ დაადასტურა, რაოდენ პროგრესული იყო მის მიერ დაყენებული საკითხი არაბული ანბანის შეცვლის შესახებ.

საბჭოთა კავშირში შემავალი მუსლიმანი ხალხები ლათინურ, ხოლო შემდეგ რუსულ ანბანზე გადავიდნენ, თურქეთშიც უკვე დიდ ხანია ლათინური ალფაბეტია ხმარებაში, ხოლო ირანში კვლავ არაბული ანბანით სარგებლობენ და ვინ იცის, როდის გადააგდებენ მას.

„მე უპირატესობას ვანიჭებ მხოლოდ იმ რელიგიას, რომელიც ადამიანს ამქვეყნად მოუტანს თავისუფლებასა და ბედნიერებას“.

მირზა ფათალი ახუნდოვი

სტამბოლის ეპოპეამ წარუშლელი შთაბეჭდილება მოახდინა ახუნდოვზე; ახლა იგი საბოლოოდ დარწმუნდა, რომ მუსლიმანურ სამყაროში განათლებასა და ცივილიზაციას გზა მხოლოდ მაშინ გაეხსნებოდა, როცა ისლამის რელიგია და ფანატიზმი ხალხზე ზემოქმედების ძალას დაჰკარგავდა და მოისპობოდა მმართველობის დესპოტური სისტემა. ახუნდოვი კარგად ხედავდა, რა მტკიცედ იყო გამონასკეული სხვადასხვა ჯურის მოხეტიალე დერვიშთა ჩაღმები სულთნებისა და ფაღიმაჰების გვირგვინებზე.

რელიგია და დესპოტიზმი — აი, ბოროტების ერთ სახეში წარმოდგენილი ორი უბედურება, რომელიც ახალი ცხოვრების გზა-ჯვარედინზე ფხიზლად უდგას უმეცრების ბნელეთში მთვლემარე აზიის ხალხებსო, — ფიქრობდა ახუნდოვი და აგონდებოდა დიდი წინაპრის, მისი სათაყვანებელი ნიზამის სტრიქონები:

შენს აუგებს მითომ ვაჟობა,
შენთან სარკედ მომაქვს თავი.
მინდა მასში დაინახო
შენი კარგი, შენი ავი.¹

აზიის ხალხთა უდარდელი ძილისაგან გამოფხიზლების მიზნით შევუდექი „ქემალუდოვლეს“ წერასო, — გვაუწყებს ახუნდოვი სიცოცხლის ბოლო წლებში დაწერილ ავტობიოგრაფიაში. იგი დარწმუნდა, რომ ხალხის დაბეჩაევებისა და სიბნელის წინააღმდეგ საჭირო იყო ხმის ამაღლება, ისიც ცხადი გახდა, რომ ამიერიდან მის სიტყვას ერთიორად შეემატა ძალა და ავტორიტეტი; მირზა ფათალი ახუნდოვის, როგორც „თათარი მოლიერის“, არაბული ანბანის რეფორმატორის, რეალისტური აზერბაიჯანული პროზის ფუძემდებლის, სწავლულისა და მოაზროვნის სახელი აღმოსავლეთში უკვე შორს იყო გასული. საგულისხმოა, რომ ზემოთ არა ერთხელ ხსენებული ჯალალ-ედდინ-მირზა ჩვენთვის უკვე ცნობილი იუსუფ-

¹ თარგ. მ. თოდუასი

ხანს სწერდა: „... რუსეთში არის კიდევ ორი სწავლული, რომელთა წიგნები მინახავს და სილიადე მსმენია: ერთია პეტერბურგში მცხოვრები მირზა ქაზემ-ბეგი, ხოლო მეორე — მირზა ფათალი ახუნდოვი, რომელიც თბილისში მოღვაწეობს...“

ოცდაათი წლის განმავლობაში დაძაბულმა შრომამ, ცხოვრებაზე დაკვირვებამ, ირანსა და თურქეთში მოგზაურობამ, მუსლიმან ხალხთა ცხოვრების მდიდარი მასალა დაუგროვა ახუნდოვს. ახლა, სტამბოლიდან დაბრუნების შემდეგ, შეუდგა ზემოხსენებული პუბლიცისტურ-ფილოსოფიური ხასიათის თხზულების წერას, რომელსაც უწოდა „ინდოელი პრინცი ქემალუდოვლეს სამი წერილი სპარსეთის პრინცი ჯელალუდოვლესადმი და ამ უკანასკნელის პასუხი ამ წერილებზე“.

„ქემალუდოვლეს წერილები“, ან მხოლოდ „ქემალუდოვლე“, როგორც თვით ახუნდოვი უწოდებდა შემოკლებით, თავისი შიშაარსით, მიზანდასახულობით, ძლიერად გამოხატული რადიკალური ხასიათით. მკითხველს უეჭველად მოაგონებს ისეთ თხზულებებს, როგორიცაა რადიშევის „მოგზაურობა პეტერბურგიდან მოსკოვს“, ჩაადაევის „ფილოსოფიური წერილები“, ზეინალ აბედინ მარაღელის „იბრაჰიმ-ბეგის მოგზაურობა“ და სხვა.

„ქემალუდოვლეს წერილებში“ გაკრიტიკებულია მუსლიმანური რელიგია. მხილებულია დესპოტური ფეოდალური სისტემის ყველა სიმანჩჩე და მანკიერი მხარე. დემოკრატიულ-პროგრესული, პროზიციებიდან განხილულია სახელმწიფო წყობილების პრობლემები, დასმულია მუსლიმან ხალხთა ყოფა-ცხოვრების მრავალი აქტუალური საკითხი, უმთავრესად კი — მეცნიერების გამოყოფისა თეოლოგიისაგან. ერთი სიტყვით, „ქემალუდოვლეს წერილები“ მთლიანად, თავიდან ბოლომდე, კრიტიკული ხასიათის ნაწარმოებია და ეხება ორ უმთავრეს საკითხს: აღმოსავლურ ფეოდალურ დესპოტიზმსა და ისლამის რელიგიურ მოძღვრებას.

თხზულება ძირითადად ოთხი წერილისაგან შედგება: პირველში ავტორი ქემალუდოვლეს პირით ირანის სინამდვილის მაგალითზე ამხელს მონარქისტულ-დესპოტური მმართველობის სისტემას. მეორე და მესამე წერილში წარმოდგენილია რელიგიის კრიტიკა და ავტორის მატერიალისტური შეხედულებანი, ხოლო მეოთხე წერილში, ქემალუდოვლესადმი ჯელალუდოვლეს გაგზავნილ

პასუხში, ეს უკანასკნელი ფორმალურად უარყოფს წინა სამ წერილში მოცემულ კრიტიკას თავის ქვეყანაზე, არსებითად კი უფრო აღრმავებს და მეტ შუქს პფენს ქემალუდლოვლეს შენიშვნებსა და კრიტიკულ შეხედულებებს. ხსენებულ წერილებს ერთვის აგრეთვე სამი წერილი, რომლებსაც ქემალუდლოვლეს ერთ-ერთი მიმდევართაგანი უგზავნის თავის მეგობარს, რათა განუმარტოს და დაუზუსტოს მას თხზულებაში აღძრული ზოგიერთი საკითხი უმთავრესად ავტორის ფილოსოფიური მსჯელობებიდან.

„ქემალუდლოვლეს წერილები“ ასე იწყება: მისი ოფიციალური ავტორი ინდოეთის პრინცი ქემალუდლოვლე ევროპის ქვეყნებში მოგზაურობის შემდეგ ამ ქვეყნის პრინცის. მისი მეგობრის. ჯელალუდლოვლეს მიწვევით ირანში ჩასულა. სამწუხაროდ, იქ არ დახვედრია სპასინძელი. ის სამშობლოდან მამას გაუძევებია და ქაიროში შეუფარებია თავი, მაგრამ ამ გარემოებას ხელი არ შეუწლია ქემალუდლოვლესათვის. გასცნობოდა სპარსეთის ცხოვრების სინამდვილეს და მიღებული შთაბეჭდილებანი პირუთვნელად გაეზიარებინა წერილებით, რომლებსაც იგი ჯელალუდლოვლეს თავრიზიდან უგზავნიდა ეგვიპტეში.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ თხზულებაში აღძრულ საკითხებს ავტორი ირანის მდგომარეობის მიხედვით განიხილავს, მაგრამ მსჯელობისას გულისხმობს მუსლიმანური ფანატიზმის დამლუპველ გავლენას მაჰმადიანური აღმოსავლეთის დაბეჩავებულ მასებზე.

უმასპინძლოდ დარჩენილი ქემალუდლოვლე შესდგომია ქვეყნის დათვალიერებას. მის მახვილ თვალს შეუნიშნავი არაფერი რჩებოდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, სანუგეშოს ვერსად ვერაფერს ხედავდა და დაღონებული პირველსავე წერილში აუწყებდა ჯელალუდლოვლეს: გულით ვინანე აქ ჩამოსვლა, რადგან საკუთარი თვალთ ვიხილეო შენი ოდესღაც დიდებული და ქებული, აწ კი ასე გავერანებული სამშობლო. სპარსეთში ახლა არ არსებობს არავითარი კანონი და სამართალი. ხალხი დაბეჩავებულია. ყოვლად უმწეო სიღარიბესა და სიბინძურეშია ჩაყარდნილი. ამიტომაც მასობრივად ტოვებს თავის ქვეყანას და ლუკმაპურის საძებნელად თურქეთის, რუსეთის, ავღანისტანის, არაბეთისა და სხვა ქვეყნების მიწა-წყალზე დაეხეტება. საითაც არ უნდა გაიხედო, ყველგან უწესრიგობა სუ-

ფევს; ვაჭარი გულხელდაკრეჯალი ზის, რადგან არ გააჩნია სავაჭრო კაპიტალი თავისი საქმის გასამართავად. სოფლის მოსახლეს ხელი ვერ გაუქნევია, საწარმოო საშუალებების უქონლობის გამო. სახელმწიფო შემოსავალი უმნიშვნელოა, საბაჟოებსა და სხვა საფინანსო დაწესებულებებში გასაოცარი უწესრიგობაა. მდიდრებს, მემამულეებს, მიწის მფლობელებსა და სამღვდელოებას ერთი გროში არ შეაქვთ სახელმწიფო ხაზინაში. ამიტომაც გადასახადების მთელი სიმძიმე კისრად აწევს ხალხის უღარიბეს ჯენებს, რომლებსაც ხარკის შეუბრალებელი ამკრეფნი უწყალოდ ტანჯავენ და ავიწროებენ; ამ ქვეყანაში გადასახადების აკრეფის არავითარი წესი არ არსებობს. განუკითხავად იფლანგება სახელმწიფო შემოსავალი, მაგრამ სპარსეთის სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი ცხოვრების არც სხვა უბნებზეა წესრიგი. ბრბოებად დაეხეტებიან უსაქმო, ღარიბ-ლატაკი, მშიერი და წერა-კითხვის უცოდინარი ადამიანები. ამას ემატება ის, რომ ყოველ ნაბიჯზე გამვლელ-გამომვლელთა გარს ეხვევიან მუსლიმანთა წინასწარმეტყველის მუჰამედის ვითომ შთამომავალნი, ე. წ. სეიდები, რომლებიც უარს აცხადებენ შრომაზე და, ითხოვენ მუქთად შეინახონ მუსლიმანებმა, აძლიონ თავიანთი შემოსავლის მეხუთედი. ამას გარდა, ყოველმა მართლმორწმუნე მაჰმადიანმა უნდა უხადოს დაწესებული გადასახადი მუსლიმანურ სამღვდელოებას. მსხვერპლად შეწირვის დღესასწაულზე ცხვრები უნდა იყიდოს, ერთხელ სიცოცხლეში მექაშიც უნდა გაეპგზავროს და იქ თავყანი სცეს მუჰამედის საფლავს. მაგრამ ამ უბედური ხალხის უგუნურება იქამდე მივიდა, რომ ყოველ წელიწადს, გარკვეულ დროს იკრიბებიან ქუჩებსა და მოედნებზე, ქვებს ირტყამენ ტანზე და გაჰყვირიან: „შახსეი, ვახსეი!“¹

ქმალუდღოვლე თავის წერილში ეხება აგრეთვე სპარსეთის კულტურული ცხოვრებას, განათლებისა და ლიტერატურის საკითხებს. აქ წიგნების ბეჭდვაზე უარს ამბობენ. ჟიქრობენ, ამით დამახინჯდება ლამაზი არაბული ასოები; სკოლაწერები ბევრად უფრო ლამაზიაო.

¹ „შახსეი, ვახსეი“ — ზედაზედ სწრაფად წარმოთქმისას დამახინჯებული „შაჰ-ჰუსეინი, ვაჰ-ჰუსეინია“. ასე გლოვობენ შიიტი მუსლიმანები ალის შვილს, იმამ ჰუსეინს, ქალაქ ქერბალასთან რომ მოკლეს მოწვევბრივი სიკვდილით.

სპარსული კალენდარი რომ გადაფურცლო, საოცარ ამბებს აპოიკითხავ. მის ფურცლებზე, ნაცვლად იმისა, რომ აღნიშნული იყოს ღირსშესანიშნავი თარიღები და მოვლენები, ან ცნობები სახელმწიფო ბიუჯეტის, მიმდინარე პოლიტიკის, უცხო სახელმწიფოთა ვითარებისა და სხვა ამისთანების შესახებ, დასაწყისშივე ერთიკიულ თემებს წააწყდებით. ამასთანავე კალენდარი მკითხველებს აუწყებს, რომ წელს, ამა და ამ თვეში, ვარსკვლავთა მოსალოდნელი გადანაცვლება აღგვითქვამს, რომ ჩვენი დიდებული შაჰი მხიარულ გუნებაზე იქნებაო. ამის მსგავსი სისულელეებითაა სავსე სპარსული კალენდარი და აქამდე კაცი არ გამოჩნდა, რომ მის შემდგენელთ უთხრას: „გამოთაყვანებულებო, რად წერთ ამდენ სასაცილო და ქვეყნისათვის ურგებ ამბებს?“

ახლა ინებე და გადაშალე სპარსული გაზეთი, — განაგრძობს ქემალუდლოვლე, — ისიც აღსავსეა სასაცილო და აღმაშფოთებელი ამბებით. ასე მაგალითად, ერთ-ერთი ნომრის პირველ სვეტში ვნახე მსხვილი ასოებით დაბეჭდილი „გარდაქმნა“. დავეწაფე და რა წავიკითხე: პრემიერ-მინისტრს თურმე მიცვალბულთა უკეთ მომსახურების მიზნით დაკრძალვის წესის შეცვლა მოუწიებოდა. ერთი სიტყვით, ქვეყნის ვეზირთა უპირველესი ცოცხლებისათვის ჯერ არ სცალია... მერე ასეთი სიამოვნების მომგვრელი სტრიქონები წავიკითხე: „ჩვენს სახელმწიფოში ცხვირისა და ყურებს არ კრიან. ეს ცილისწამება ინგლისელებმა შეთხზეს სპარსეთის ხელისუფლებზე“. კეთილი და პატიოსანი, მაგრამ იმავე ნომრის შემდეგ გვერდზე ვნახე ცნობა, რომ მაზანდარანის გამგებელმა, მისმა უმაღლესობამ, პრინცმა მეჰდი-ყული-მირზამ ბრძანა, ყური მოეჭრათ საგალანტერიო საქონლით მოვაჭრე პირისათვის, რომელმაც თაღლითობით ასი თუმანი შეუქამა ერთ სეიდს. ამას წინათ გაზეთში წავიკითხე, — განაგრძობს ინდოელი პრინცი, — რომ ამიერიდან სპარსეთში აღარ არსებობს ჩვეულება — მასპინძელმა სტუმრად მისულ შაჰს ფეხქვეშ გაუგოს ძვირფასი ქსოვილები და მიაჩუქოს ძვირფასი საჩუქარი. კეთილი, მაგრამ ერთი კვირაც არ იყო გასული, რომ იმავე გაზეთში წავიკითხე ცნობა, მისმა უდიდებულესობამ ინება მავანი დიდკაცის ჭერქვეშ სტუმრობა. სტუმარს ასეთი და ასეთი ჟეშტაში მიაჩუქესო. საჩუქარმა დააყმაწვილა შაჰის უმაღლესობის გემო-

ნება და მასპინძელმა გვირგვინოსანი სტუმრის კეთილმოსურნობა დაიმსახურაო.

„ძვირფასო ჯელალუდდოვლე, — სწერს შემდეგ ქემალუდდოვლე, — საფრანგეთსა და ინგლისში ცხოველების ცემა და წამებაც კი აკრძალულია, ხოლო სპარსეთში უმაღლესი წრის წარჩინებულ პირსაც არ ერიდებიან. დესპოტი შაჰის ბრძანებით ფეხებს გააყოფინებენ ზოლმე ე. წ. ფალაქეში, ტერფებზე ჯოხის ცემით სჯიან. არ გაივლის დიდი ხანი და ასე დამცირებულებს ირჩევენ მინისტრად, ნიშნავენ მთავარსარდლად, და მათგან ერთგულებას მოითხოვენ. მაგრამ აქ გასაკვირი არაფერია, ადამიანის თავმოყვარეობა იმდენად დაკნინებულია და ისე ძლიერადაა გამჭდარი მათ სულში მონური მორჩილების სულისკვეთება, რომ ფიზიკურ დასჯას დიდებულნი და აღზევებულნი სრულებითაც არ თვლიან შეურაცხყოფად და კვლავ მზად არიან იმლიქვნელონ ვის წინაშეც ჯერ არს, რათა კარიერას მიაღწიონ.

სპარსეთის პროვინციებს უმეტესწილად განაგებენ უვიცი უფლისწულები, რომლებსაც ესოდენ სამარცხეინოდ დამონებული ხალხი ერთგულებას ეფიცება. კიდევ უფრო სავალალო ისაა, რომ ამ ხალხის წინაშე არასოდეს აღძრულა კითხვა: რად უნდა იყოს იგი ასე უსიტყვო მონა-მორჩილი გონებითა და ზნეობით მასზე უფრო დაბლა მდგომი მბრძანებლებისა? ნუთუ მართო იმიტომ, რომ ისინი შემთხვევის წყალობით წარმოიშვნენ განდიდებული მშობლების საგან! რას უკეთებენ ეს მბრძანებლები ხალხს, რით დაიმსახურეს ასეთი დიდი პრივილეგიები? იცავენ მათ სიცოცხლესა და საკუთრებას? არა. იცავენ მათი სამშობლოს საზღვრებს გარეშე მტრებისაგან? არა. აძლევენ სწავლა-აღზრდის უფლებას ორივე სქესის ბავშვებს? არა. აშენებენ ხალხისათვის საავადმყოფოებს? არა. ხსნიან მათი ბავშვებისათვის სკოლებს? არა. მფარველობენ მათ ხელოსნობასა და ვაჭრობას? არა. მათი ღირსების გამო სპარსელები უცხო ქვეყნებში პატივისცემით სარგებლობენ? არა. იცავენ ისინი ადამიანთა ხელშეუხებლობას? არა. და ბოლოს, გამოიყვანეს მათ ხალხი ყოვლად უმწეო სიღარიბიდან? არა. მაშ, რისი უნარი შესწევთ ამას ნულარ იკითხავთ, ჩემო ძვირფასო! მათ ძალმომრეობისა და ხალხის დაჩაგვრის დიდი ნიჭი აქვთ მომადლებული, ხოლო თვით შაჰი, ნებიერი მბრძანებელი სპარსეთისა, უღარდელად ზის თავის

სატასტო ქალაქში და სრულიად არაჯერი იცის უცხო ხალხთა პროგრესისა. მას ჰგონია, რომ მეუფება საშუალებაა მხოლოდ იმისათვის. რომ ძვირფას ტანსაცმელში გამოეწყოს, გემრიელი საჭმელებით გამოძღეს, ფლანგოს ქვეშევრდომთა ოფლით დაგროვილი დოვლათი და თვითნებურად განაგოს მათი სიკვდილ-სიცოცხლის ბედი.

საყვარელო ჯელალუდდოვლე! — განაგრძობს ქემალუდდოვლე, — თვითონ შენ რომ არ იყო გაძევებული სამშობლოდან დესპოტი შაჰის მიერ, ადრევე რომ თვით შენგან არ მსმენოდა ჩივილი თანამემამულეებზე, ამ უკანასკნელთა მხილებას შენს წინაშე ალბათ ვერ გავებდავდი, შენს საწყენად არ გავკადნიერდებოდი და რაკი ამდენის თქმა გავბედე, იმასაც დავსძენ, რომ წარჩინებულნი და კარისკაცნი უზნეობაში, სიხარბესა და მკვეხარობაში არ ჩამოუვარდებიან უფლისწულებს.

— ჰოი, სპარსელო ხალხო, — დაასკვნის წერილის ავტორი, — შენ რომ თავისუფლების ღირებულება განცდილი გქონდეს და იცოდეს, რისი უფლება აქვს ადამიანს, არასოდეს შეურიგდებოდი ესოდენ სამარცხვინო მდგომარეობაში ყოფნას და დააარსებდი საზოგადოებებს, კლუბებს, სეიმებს, დაუცხრომლად იბრძოლებდი პროგრესისა და მეცნიერებისაკენ მიმავალი ქეშმარიტი გზის საპოვნელად. გამართავდი მიტინგებს, ამ გზით გამოძებნიდი საშუალებას, რომ მიგეღწია ერთიანობისათვის და თავი დაგეხსნა დესპოტიზმისაგან; თქვენ უფრო მეტნი ხართ და ასჯერ მეტი საშუალება გაგაჩნიათ დესპოტ მბრძანებლებზე და ტირანებზე, გაცილათ მხოლოდ აზრისა და სულისკვეთების ერთობა. ამ ნაკლისაგან უნდა განთავისუფლდე და მხოლოდ ამის შემდეგ შეძლებ, ჩაუფიქრდე შენს მდგომარეობას, დაიხსნა თავი არა მარტო თვითმპყრობელის ბორკილებისაგან, სულელური რელიგიური ხლართებისაგანაც, მაგრამ მეცნიერების გარეშე ამას ვერ შეძლებ, მეცნიერება კი შენთვის მუდამ მიუღწეველი იქნება, თუ არ იზრუნე განათლებისათვის, ევროპული კულტურისათვის. პროგრესისათვის“...

ქემალუდდოვლე მეორე და მესამე წერილში დაუნდობლად აკრიტიკებს ისლამის რელიგიურ მოძღვრებას და ამის საფუძველზე ავითარებს თავის მატერიალისტურ-ფილოსოფიურ შეხედულებებსაც.

„შარიათში ნათქვამია, — წერს ქემალუდოვლე. — რომ სამყაროს შემქმნელი ალაჰი სამართლიანია და ყოველმა მუსლიმანმა იგი ასეთად უნდა სცნოს და აღიაროს. კეთილი! დავუშვათ, მე ნამდვილად ღმერთმა გამაჩინა, მანვე მომანიჭა ყოველგვარი სიკეთე და მაცოცხლა ასი წელიწადი. მაგრამ სამაგიერო იმითი გადავუხადე, რომ არ ვაღიარე იგი და მის მიერ ბოძებული სიკეთით აღსავსე ასი წლის სიცოცხლე სულ ცოდვებში გავატარე. არ ვდავობ, ჩემი ასი წლის ცოდვილი ცხოვრებისათვის უნდა დამსაჯოს, მაწამოს ჯოჯოხეთის გაუნელებელ ცეცხლში, მაგრამ რამდენი ხანი? ასი წელი? დაე, იყოს ორასი, სამასი, ოთხასი, ხუთასი, თუნდაც ათასი, მაგრამ დაუსრულებლად რომ ვართ ჯოჯოხეთში სატანჯველად განწირულნი, ეს არის ალაჰის სამართლიანობა? რა იმდენი სიკეთე და სიამოვნება მარჯუნა მან ამქვეყნად, რომ საიქიოში ასე მტანჯავდეს? შეიძლება სამართლიანი ეწოდოს ისეთ ღმერთს, რომლის მიერ დაწესებული სასჯელი მილიონჯერ აღემატება ჩადენილ დანაშაულს?.. იმ დღეს თავრიზის საკრებულო მეჩეთში მუმბარიდან (კათედრიდან) მოლა სადევმა თქვა, ჯოჯოხეთში ერთი დღე ყოფნა ამქვეყნად ათას წელს უდრისო! ამის შემდეგ, აბა, სადღაა თვით ალაჰის მიერ დაწესებული კანონი „თვალი თვალისა წილ, კბილი კბილისა წილ“. ღმერთს თუ განზრახული ჰქონდა ასე ვეწამებინე, რისთვის გამაჩინა, როდის ვთხოვე, სიცოცხლე მომანიჭე-მეთქი. თუ ჩემი ბოლო ჯოჯოხეთში დაუსრულებელი ტანჯვა იქნება, ეშმაკსაც წაუღია ასეთი ასი წლის სიცოცხლე. თუ მართლა არის ასეთი საიქიო, ღმერთი ყოველად საწიხლარი არსება და საზარელი ტირანი ყოფილა. მაგრამ თუ ჯოჯოხეთი მოგონილია და პირწმინდა ტყუილია, ისლამის რჯულის მარლატანო და თვალთმაქცო მქადაგებლებო, რაღად აშინებთ ამით საწყალ ხალხს, რატომ ართმევთ მათ ღვთით მონიჭებულ მრავალ წყალობას, რატომ უკრძალავთ მათ, ურთიერთობა იქონიონ სხვა ხალხებთან და ეზიარონ მათი ხელოვნებისა და მეცნიერების მონაპოვარს. ამის გარეშე ქვეყნად ვერც ერთი ხალხი ცოდნას ვერ შეიძენს. თქვენ კი, მქადაგებლებო, თქვენი ჩმახითა და მიქარვებით ხალხს ზღუდავთ, ისარგებლოს ამქვეყნიური ყველა სიკეთით, აფერხებთ მის განვითარებას, გზას უხშობთ მას პროგრესისაკენ...“.

ჩვენი წინასწარმეტყველი, — შენიშნავს ქემალუდოვლე მუსლიმანურ სამართალსა და კანონმდებლობაზე, — ცდებო, როდესაც

იურისპრუდენციის ფუძემდებლად მხოლოდ საკუთარ თავს მიიჩნევს. ჰგონია, რომ იგი ყველაზე ჭკვიანია და კრძალავს ამ დარგში მცირე-ოდენი შესწორების შეტანასაც კი; არაბებისათვის, განსაკუთრებით კი იემენის მკვიდრთათვის, იურისპრუდენცია ცნობილი იყო და თვით მუჰამედის ცხოვრების დროსაც მრავლად იყვნენ სამართლის მცოდნენი. წინასწარმეტყველმა არაბების აღრინდელ იურისპრუდენციაში მხოლოდ ცვლილებანი შეიტანა. ასე რომ, მუჰამედი სრულებითაც არ არის თავდაპირველი შემქმნელი ამ დარგისა, როგორც ამას ისლამის კულტის მსახურნი ამტკიცებენ. მან მხოლოდ განაახლა არაბების სამართლისმცოდნეობა, თუმცა ალაჰმა უწყის, ამით გააუმჯობესა იგი თუ გააუარესა... მაგრამ იურისპრუდენცია ისეთი მეცნიერებაა. — განაგრძობს ქემალუდდოვლე, — რომელიც ხალხის ცხოვრებაში თავის დიდსა და საპატიო მოვალეობას ვერ შეასრულებს. თუ მისი ჩამოყალიბებისას გათვალისწინებული არ იქნა საუკუნეთა მანძილზე დაგროვილი გამოცდილება... ამასთანავე აუცილებელია. რათა ყოველი ახალი ეპოქის ვითარებისა და მოთხოვნილებებისამებრ ის განუწყვეტლივ სწორდებოდეს, ზოგი რამ ემატებოდეს, ზოგიც აკლდებოდეს. მაგრამ რაკი ჩვენმა წინასწარმეტყველმა ერთხელ და სამუდამოდ აკრძალა უმცირესი შესწორებების შეტანაც კი იურისპრუდენციაში, ეს იმას ნიშნავს, რომ ამით საბოლოოდ ჩაუკეტა აზროვნებისა და პროგრესის კარი ისლამის ხალხებს. თავისი საწინასწარმეტყველო მოღვაწეობის ოცდასამი წლის განმავლობაში ხომ განუწყვეტლივ ცვლიდა ყურანის დოგმებსა და მითითებებს! 1280 წლის მანძილზე, ჰიჯრის შემდეგ, შეცდომებით, ნაკლოვანებებითა და შეუსაბამოებებით აღსავსე მისი სამართალი აღარ საჭიროებს შეცვლასა და შესწორებებს? ერთი სიტყვით, უცნაური! — დასძენს ქემალუდდოვლე, — ისლამამდელ ხანას არაბეთში წინასწარმეტყველი უმცირესი ეპოქად თვლის მაშინ, როცა თავის მოძღვრებით ხელ-ფეხი შეუკრა მუსლიმან ხალხს და უვიცობის უფსკრულში გადაიჩეხა; ისლამიზმამდე ამ მდგომარეობიდან თავის დაღწევა შეუძლებოდა, მაგრამ ისლამის შემდეგ უვიცობის სიბნელიდან განთავისუფლების არავითარი შესაძლებლობა აღარ ჩანს.

„ინდოეთის პრინცის ქემალუდდოვლეს სამი წერილი სპარსეთის პრინცის ჯელალუდდოვლესადმი და ამ უკანასკნელის პასუხი ამ წერილებზე“ ახუნდოვის უკანასკნელი თხზულებაა. სიცოცხლის

უკანასკნელ წუთამდე არ შეუწყვეტია მას ამ ნაშრომზე მუშაობა; აწორებდა, ავებდა, აზუსტებდა და სრულყოფდა. ეს ნაწარმოები, შეიძლება ითქვას, წარმოადგენს ახუნდოვის თითქმის ნახევარ საუკუნის ნაღვაწისა და ნააზრების ენციკლოპედიას, სადაც გადმოცემულია მის მხატვრულ შემოქმედებაში, მეცნიერულ-ფილოსოფიური ხასიათის ცალკეულ შრომებში, პუბლიცისტურ წერილებსა და მდიდარ ეპისტოლარულ მემკვიდრეობაში გამოთქმული აზრები და დებულებანი.

„ქემალუდდოვლეს წერილებში“ ახუნდოვი კვლავ აყენებს ქალთა უფლებრივი მდგომარეობის საკითხს, რომელიც მას აღრე თავის კომედიებში, განსაკუთრებით კი „თავრიზელ ადვოკატებში“ ჰქონდა ასე მწვავედ აღძრული. მაგრამ ამჯერად კიდევ უფრო საფუძვლიანად განიხილავს მას და ხაზს უსვამს იმ უარყოფით გავლენას, რასაც ქალთა კარჩაკეტილობა და მრავალცოლიანობა აქდენს მამაკაცებზე, ოჯახის სიმტკიცესა და ერის გამრავლებაზე. ავტორი ამ თხზულებაში კვლავ ეხება არაბული ანბანის რადიკალური რეფორმის აუცილებლობის პრობლემას და სპარსეთში წიგნის ბეჭდვის საქმეს, აქვე განიხილავს იგი მხატვრული ლიტერატურის სავალალო მდგომარეობას და შენიშნავს, რომ პოეტები დღეს სრულებით აღარ ზრუნავენ თავიანთი თხზულებების შინაარსსა და სილამაზეზე. ისინი ფიქრობენ, რომ თუ დამკვიდრებული ზომები და რითმები გამოიყენეს და თავისი ფანტაზიის შეწევნით შეაქვს ვინმე ლამაზმანი, ან შეკოწიწებული შედარებებით უმღერეს გაზაფხულის მშვენიერებას და შემოდგომის სიუხვეს, უკვე შექმნეს პოეტური თხზულება. პროზაზე ხომ ლაპარაკი ზედმეტია, იმდენად უნუგეშო და სამარცხვინო მდგომარეობაში იმყოფებო, — შენიშნავს იგი.

ქემალუდდოვლე თავის წერილებში მრავალჯერ ახსენებს საწარმოო ძალების სრულ მოშლილობას ირანში, მაგრამ განსაკუთრებით გულს უკლავს ხალხის სიბნელე, რაც ისლამის კულტის მსახურთ ხელაყრელ პირობებს უქმნის მასების მოტყუებისათვის. სპარსეთში ხშირად გასაცოდავებული ქალაქების შუაგულში და გზის პირად, ძველ სასაფლაოზე, გვამის ხრწნის დროს გოგირდწყალბადის გაზი გამოიყოფა და ცეცხლის ალი შეინიშნება; მუსლიმანური სამღვდლოების აზრით, იმ სამარხში, საიდანაც ეს ცეცხლის ენები ამოდის, ცოდვილი იწვის. ამიტომ ყოველი მართლმორწ-

მუნე მაჰმადიანის ვალია შეჩერდეს ასეთ საფლავთან და ტანჯული სულის ხსნისათვის წარმოთქვას რამდენიმე არაბული სიტყვა, რომელსაც „ფათიჰე“ ეწოდება. ბნელსა და გაუნათლებელ ხალხს საფლავში წამების ამბავი გულწრფელად სჯერა და ხელისუფლებაც ასეთ ადგილებს ხელუხლებლად ტოვებს, როგორც ამას ისლამის კულტი მოითხოვს.

ისლამის რელიგიური ფანატიზმის მარწუხებში მოქცეული დაბეჩავებული ხალხი, — განაგრძობს ქემალუდოვლე, — ადვილად ექცევა სხვადასხვა სექტანტის ქადაგებათა. გავლენის ქვეშ და უეცოების ბნელეთში დაეხეტება გზააბნეული... ერთი სიტყვით, ვიდრე სპარსეთში ფეხს არ მოიკიდებს და არ გავრცელდება მეცნიერება, ვიდრე ხალხი არ განთავისუფლდება უმეცრებისა და ცრუმორწმუნეობისაგან, მანამდე ყოველდღე მოსალოდნელია გამოჩნდნენ სექტანტები მსგავსნი ბაბისა¹ და სხვა მისთანებისა, რომელთა პატივმოყვარეობის წყალობით, სპარსეთი მუდამ იქნება ყოველგვარი შჯოთისა და მღელვარების არენა. ხოლო როდესაც ხალხი ნაბიჯს გადადგამს წინ, ცივილიზაციისა და პროგრესისაკენ, ყველა სექტანტს დაეწმობა გზა, ხალხი განთავისუფლდება დესპოტიზაგან, რომელიც მიიღებს: ახალ ტიტულს, შეიცვლის ცხოვრების ხასიათს, ხალხიც შეიყვარებს მას, მოისვენებს ტახტის პრეტენდენტებისაგან, უზურპატორებისაგან, შინა თუ გარეშე მტრებისაგან და ამის შემდეგ როგორც თვითონ, ისე შთამომავლობა, დატკბება მტკიცე მეფობით.

რელიგიის წინააღმდეგ ბრძოლაში წარმატების მოპოვებისათვის ახუნდოვი აყენებს მატერიის თვისების შესწავლის აუცილებლობის საკითხს. მისი ღრმა რწმენით, მატერია საფუძველია ყოველს არსისა. ჯერ უნდა გაირკვეს არსი მატერიისა, — ავითარებს ამ დებულებას ქემალუდოვლე, — და მხოლოდ ამის საფუძველზე შეიძლება დასაბუთდეს მიღმა სამყაროში არსებული შემოქმედის არარსებობა, რომ ღმერთი გამოგონილი არსებაა. რელიგიის მიმდევარნი გაუბრძნავენ საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა შესწავლას, რათა

¹ რელიგიურ-სექტანტური ხასიათის ფართო მოძრაობა. დაიწყო ირანში XIX საუკუნის შუა წლებში. მას მეთაურობდა შირაზელი ალი-შეჰაბადი, რომელმაც საკუთარ თავს ბაბი უწოდა. მის მიმდევრებს ბაბისტები უწოდეს.

ამით უარყონ ობიექტური ყოფიერების არსებობა. თეოლოგებისა და კულტის მსახურთა გამოსავალია სასწაულების აღიარება, ე. ი. ბუნების მოვლენების გამოცხადება ალაჰის შემოქმედების ნაყოფად. ამიტომაც, რელიგიის ამ დებულების უაზრობის დასამტკიცებლად, აუცილებელია ბუნება შევიწწავლოთ იმ სახით, როგორც ის არის. სწორედ ამას უდებს ახუნდოვი ქვაკუთხედად თავის ჯილოსოფიურ სისტემას.

ქემალუდდოვლეს წერილებმა, ბუნებრივია გაანაწყენა ჯელალუდდოვლე; აბა ვინ შეხვდებოდა გულგრილად სამშობლო ქვეყნისა და მამა-პაპათაგან აღიარებული სარწმუნოების აუგად ხსენებას! და აღელვებულმა ჯელალუდდოვლემაც არ დააყოვნა პასუხი. თავის მეგობარს, ინდოეთის პრინცს სწერდა: შენ სხვას აკრიტიკებ, მაგრამ ვერ ხედავ რა უბედურება გიტრიალებს საკუთარ სამშობლოში... ინდოელი ხალხი შემაზრხენ რელიგიურ ჩვევებსა და რიტუალებს მისდევს. თუმცა რას იზამ, მთელ ქვეყანაზე ყოველმა ხალხმა აირჩია თავისთვის რომელიმე რელიგია; თუ სხვების სარწმუნოება ჭეშმარიტია, ჩვენი რაღატომ არ არის ასეთი? ხოლო თუ ყველა რელიგია ყალბია, მაშინ მოგაგონებ ერთ არაბულ ანდაზას: „როცა ქირი ყველას თავსაა, კაცი ადვილად აიტანსო“.

ყოჩაღ შენ, ქემალუდდოვლე! არ მეგონა, თუ ასეთი ფილოსოფოსი და პოლიტიკოსი იყავი, არ მეგონა, თუ ხალხის კეთილდღეობისათვის სასარგებლოდ დესპოტიზმს კი არ თვლიდი, არამედ საზოგადოებების დაარსებას, მიტინგების გამართვას, პარლამენტის მოწვევას. რეფორმების გატარებას, კანონმდებლობის დაპყვიდრებას და განათლების გავრცელებას. კეთილი, მაგრამ თუ შენი მოძღვრება ანე კარგია და სასარგებლო, რატომ დროზე არ უქადაგე იგი საკუთარ მამას, იქნებ შეენარჩუნებინა მას ასეთი მმართველობით თავისი სამეფო და ახლა სახეტილოდ არ გახდომოდა საქმე.

საყვარელო ქემალუდდოვლე, — ამთავრებს თავის საპასუხო წერილს ჯელალუდდოვლე, — ღვთის გულისათვის, დიდხანს ნუ დარჩები სპარსეთში. გეტყობა, მუსლიმანური რელიგიის წინააღმდეგ ფრიად დახელოვნებული მქადაგებელი ხარ და მეშინია, მანდ შფოთი და არეულობა არ გამოიწვიო. ამასთანავე ისიც უნდა გაუწყო, რომ შენს წერილებში გამოთქმული ასეთი მავნე და შეუწყნარებელი აზრებისათვის ამიერიდან აღარ გიწოდებ ქემალუდდოვლეს (სახელ-

მწიფოს სრულქმნილებას), შენ ამიერიდან ნუყსანუდღოვლე (სახელმწიფოს ნაკლოვახება) უნდა გერქვასო, — ამთავრებს თავისი მეგობრის სამი წერილით განაწყენებული სპარსეთის პრინცი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამ თხზულებას ერთვის კიდევ საზი წერილი, რომლებსაც ქემალუდღოვლეს ერთი მიმდევართაგანი უგზავნის თავის მეგობარს, რათა დაეხმაროს მას ავტორის მიერ დასახული ზოგიერთი საკითხის გარკვევასა და დაზუსტებაში, უმთავრესად მსჯელობის ფილოსოფიურ ნაწილში.

ქემალუდღოვლეს თეორია, — ასკვნის მესამე წერილში მისი თანამოაზრე და მიმდევარი, — მაინც უფრო რეალურია, ვიდრე ღვთისმეტყველთა მოძღვრებანიო.

მაგრამ მათ, ვინც პირველს იზიარებენ, ათეისტებად თვლიან და ამიტომაც ბევრი ჩვენი თანამემამულე უსაყვედურებს ქემალუდღოვლეს. ისინი ამბობენ, რომ საიქიოს ნეტარების რწმენის დაკარგვა დამაღონებელია. ნუთუ ჩვენი ხვედრი მხოლოდ რამდენიმე დღას ცხოვრება არის ამქვეყნად? რას იზამ, — განაგრძობს წერილის ავტორი, — რა ქემალუდღოვლეს ბრალია, რომ სარწმუნოება და მეცნიერება ერთმანეთს გამოირიცხავენ და ისინი ერთ ადამიანში ვერ მოთავსდებიან? თუ რელიგია გწამს, ეს იმას ნიშნავს, რომ არ იცი მეცნიერება, ხოლო თუ მეცნიერებაში განსწავლული ხარ, სარწმუნოების აღარაფერი გჯერა; ვისაც სურს შეინარჩუნოს რწმენა ღვთისადმი, განათლებასა და განვითარებაზე ხელი უნდა აიღოს, ხოლო, ვინც სწავლასა და მეცნიერებას დაეწაფება, რელიგიურ რწმენას უნდა გამოეთხოვოს. ერთი მხრივ ისლამის კულტის მსახურნი დიდი სიმკაცრით გვთხოვენ გაუუფრთხილდეთ რწმენას, რათა არ დაგვარგოთ საიქიო ნეტარების იმედი, ხოლო მეორე მხრივ, ევროპელი მოაზროვნენი გვიკეთივნებენ, რომ ბარბაროსები და უფიცები ვართ, დროა გავეცნოთ ახალი დროის მეცნიერებათა მიღწევებს, განათლდეთ და ვეზიაროთ ცივილიზაციას. რა ვქნათ, როგორ მოვიქცეთ? თუ ბოლომდე მოძღვართა ერთგულნი დავრჩით, სამუდამოდ უფიცობისა და ჩამორჩენილობისათვის ვიქნებით განწირულნი, მაგრამ თუ ევროპელ სწავლულთა მოწოდებული გზით ვიარეთ. უნდა დავემშვიდობოთ რწმენასა და ტკბილ ოცნებებს სამოთხის ქალწულებაზე. თუმცა ქემალუდღოვლეს სრულებითაც არ სურს, — დაასკვნის წერილის ავტორი, — რომ ჩვენი ხალხი ყოველად ურწმუ-

ნო და ათეისტი გახდეს. არა! იგი თანამედროვე ეპოქისა და კულტურული ვითარების მოთხოვნილებებს ითვალისწინებს. მიაჩნია, რომ ისლამი პროგრესისა და ცივილიზაციის არსის შესატყვისად საჭიროებს რადიკალური ხასიათის რეფორმაციას, რომელიც დააწესებს ორივე სქესის ადამიანთა თავისუფლებასა და თანასწორობას; ბრძნული პოლიტიკური დაწესებულებების დაარსებით შეზღუდავს აღმოსავლურ დესპოტიზმს და შემოიღებს სავალდებულო და საყოველთაოდ წერა-კითხვის სწავლებას, როგორც მუსლიმან მამაკაცთათვის, ისე მუსლიმანი ქალებისათვის, — ამთავრებს ინდოეთის პრინციის შეხედულებათა კომენტატორი თავის წერილს.

მირზა ფათალი ახუნდოვი „ქემალუდდოვლეს წერილებში“ დაუნდობლად ამჟღავნებს მუსლიმანური სამღვდელთაობის სიცრუესა და გამცემლობას, გვიხატავს მასების უვიცობის, უუფლებობის, სილატაკისა და დაბეჩავების მძიმე სურათებს. იგი გმობს შარიათის კანონმდებლობას, განათლებისა და აღზრდის სისტემას, დაუნდობლად აკრიტიკებს ფეოდალური სამყაროს სოციალურ-ეკონომიურ, პოლიტიკური და იდეოლოგიური ცხოვრების ყველა მხარეს. ერთი სიტყვით, ამ თხზულების სული და გული, არსი და მიზანდასახულება, მისი კრიტიკის ბასრი მახვილი და მეგრძოლი პათოსი მთლიანად მიმართულია მუსლიმანური დესპოტიზმისა და მისი იდეოლოგიის — რელიგიური ფანატიზმის წინააღმდეგ.

ახუნდოვი მთელი თავისი მოღვაწეობით, განსაკუთრებით კი „ქემალუდდოვლეს წერილებით“, აღმოსავლეთის პირველი დიდი განმანათლებელია და ამიტომაც მისი როლი ფართოდ სცილდება მშობლიური აზერბაიჯანის ფარგლებს.

ახუნდოვის ამ თხზულებას თავის დროზე გარკვეული რევოლუციური მნიშვნელობაც ჰქონდა; მასში ავტორმა დააყენა ეპოქისათვის ყველაზე უფრო არსებითი საკითხი — ფეოდალური წყობილების რადიკალური ცვლილებებისა, თვით ლიკვიდაციამდე. თავის სოციალურ-ეკონომიურ შეხედულებებში ახუნდოვი ამაზე შორს არ წასულა. გვაგონდება ვლადიმერ ილიას ძე ლენინის სიტყვები, თქმული XVIII საუკუნის ფრანგ და გასული საუკუნის 40-იან, 60-იანი წლების განმანათლებელთა დასახასიათებლად: „ნუ დავივიწყებთ, რომ იმ ხანებში, როდესაც XVIII საუკუნის განმანათლებელნი წერდნენ (რომელნიც საყოველთაოდ აღიარებული აზრით ბურჟუაზიის

წინამძღოლებად ითვლებიან), როდესაც 40-იანი და 60-იანი წლების ჩვენებური განმანათლებელნი წერდნენ, ყველა საზოგადოებრივი საკითხი ბატონყმობისა და მისი ნაშთების წინააღმდეგ ბრძოლით განისაზღვრებოდა. ახალი საზოგადოებრივ-ეკონომიური ურთიერთობა და მისი წინააღმდეგობანი მაშინ ჯერ კიდევ ჩანასახ მდგომარეობაში იყო. ამიტომ არავითარ ანგარებას მაშინ ბურჟუაზიის იდეოლოგიები არ იჩენდნენ; პირიქით, დასავლეთ ევროპაშიც და რუსეთშიც მათ სავსებით გულწრფელად სწამდათ საყოველთაო კეთილდღეობა და გულწრფელად სწადდათ იგი, გულწრფელად ვერ ხედავდნენ (ნაწილობრივ ჯერ ვერც კი დაინახავდნენ) იმ წყობილების წინააღმდეგობებს, რომელიც ბატონყმური წყობილებიდან იზრდებოდა.¹ და ახუნდოვმაც სწორად შენიშნა ეპოქის ძირითადი პრობლემა და მთელ მუსლიმანურ აღმოსავლეთში პირველად დასვა საკითხი ფეოდალურ მონობასა და მის იდეოლოგიურ ზედნაშენზე. სწორედ ამაშია „ქემალუდდოვლეს წერილების“ ისტორიული მნიშვნელობა და რევოლუციური არსი.

50-იან წლებში დაწერილ თავის კომედიებში ახუნდოვი ფეოდალურ-პატრიარქალური სისტემის ცალკეული მანკიერი მხარეების კრიტიკითა და აღაშიანის შემეცნებით უნარზე ისლამის რელიგიის უარყოფითი გავლენის მხილებით კმაყოფილდებოდა. შემდეგ „მოტყუებულ ვარსკვლავებში“ მან ბევრად უფრო ფართოდ დახატა ხსენებული საზოგადოებრივი წყობილების დრომოკმეულობის სურათი, ხოლო „ქემალუდდოვლეს წერილებში“ ფეოდალურ-დესპოტურ სისტემისა და მისი იდეოლოგიის — ისლამის რელიგიის ყოველმხრივი და დეტალური კრიტიკის საფუძველზე მწერალი მუსლიმანთა ჩაგრულსა და უფლებააყრილ მასებს ეუბნება, რომ დროა ჩაუფიქრდე შენს მდგომარეობას და დაიხსნა თავი არა მარტო თვითმპყრობელობის ბოკილებისაგან, სულელური რელიგიური რწმენის ხლართებისგანაც.

ისლამის მოძღვრებისა და ფანატიზმის წინააღმდეგ საბრძოლველად თავისი მატერიალისტური ფილოსოფიის ქვაკუთხედად, როგორც ზემოთაც შევნიშნეთ, ახუნდოვმა ბუნებისა და მისი მოვლენების შესწავლა დაიწახა. იგი „წერილებსა“ და სხვა ფილოსოფიურ

¹ ვ. ი. ლენინი, რა მეშვედრეობაზე ვამბობთ უარს, თხზულებანი, ტ. 2, 1954, გვ. 628.

სტატიებში აღიარებს მატერიის თავისთავადობასა და მისი შეცნობის შესაძლებლობას. ახუნდოვს კარგად ესმის, რომ დრო და სივრცე მატერიის ატრიბუტია, რომ მატერიისათვის დამახასიათებელია მოძრაობა, რომ იგი უსასრულოა და ჩვენგან დამოუკიდებლად შინაგანი კანონების მიხედვით ვითარდება. ერთი სიტყვით, ბუნების მოვლენები მას მატერიალისტურად ესმის. მაგრამ იმის გამო, რომ იგი თავისი ეპოქის პირობებში ვერ ამალღდა საზოგადოებრივი მოვლენების მატერიალისტურ გაგებამდე, ისტორიული მატერიალიზმის ცნობილი დებულება — „საზოგადოებრივი ყოფიერება განსაზღვრავს საზოგადოებრივ ცნობიერებას“ მისთვის უცნობი იყო; მან ვერ შეძლო აეხსნა სახელმწიფოს წარმოშობა და მისი ნამდვილი არსი. „ახუნდოვი ვერ ამალღდა საზოგადოების კლასობრივი ხასიათის გაგებამდე; ვერ მიხვდა, რომ სახელმწიფო შეუთრეველი კლასობრივი წინააღმდეგობის პროდუქტია. საზოგადოების განვითარების კანონები მისთვის უცნობი იყო“ (პ. ჰუსეინოვი). სწორედ ამიტომ დარჩა იგი მეოცნებედ სოციალურ საკითხში. ის ფიქრობდა, რომ სახელმწიფოში არსებული წინააღმდეგობანი და უსამართლობანი შეიძლება დაძლეულ იქნას განათლებული მეფის, კონსტიტუციისა და რეფორმების საშუალებით.

„ქემალუდღოვლეს წერილებმა“ დიდად გაითქვა სახელი მუსლიმანთა შორის. იგი ხელნაწერებად ვრცელდებოდა, ხელიდან ხელში გადადიოდა. მირზა იუსუფ-ხანი ახუნდოვს პარიზიდან სწერდა, რომ ცნობილი ორიენტალისტი, პროფესორი მირზა ქაზემ-ბეგი აღფრთოვანებული იყო ამ თხზულებით. ფურცლის არშიაზე კიდევ წააწერა: „ბარაქალა, ბარაქალა, ქემალუდღოვლე!“ მაგრამ ქაზემ-ბეგს ისიც უთქვამს, თუ გავითვალისწინებთ, რა შედეგი შეიძლება მოჰყვეს ამ თხზულების გამოქვეყნებას, მასში საჭირო იქნება რამდენიმე ცვლილების შეტანაო. მირზა ქაზემ-ბეგი არ ცდებოდა; ისლამის ფანატიკოსთა შორის „ქემალუდღოვლეს წერილების“ გამოცემასა და საქვეყნოდ გავრცელებას ბევრი მშვიდად ვერ შეხვდებოდა და, ვინ იცის, ფანატიკურ ბრბოს როგორ წააქეზებდნენ. თვითონ ახუნდოვიც, როცა ითვალისწინებდა, რა კრიტიკული და მამხილებელი ხასიათის იყო მისი თხზულება, პეტერბურგში წიგნების ცნობილ გამომცემელს ვინმე ა. ისაკოვს „ქემალუდღოვლეს“ გამოცემის თაობაზე 1875 წ. გაგზავნილ წერილში სთხოვდა, წიგნს ჩემი

გვარი არ დააწეროთ, არ მინდა, ჩემი ზალხი, რომელიც თავისი დღევანდელი უვიცობის გამო ვერ დააფასებს ჩემ ზრუნვას და ვერ მიხედება, რომ მე მათ სასიკეთოდ ვიღვწი, მტრად გადავიცი-დოო. „ქემალუდღოვლეს“ ევროპულ ენებზე თარგმნისა და გამოცემის საკითხი იღვა აგრეთვე პარიზში, მაგრამ, სამწუხაროდ, ახუნდოვი ისე ჩავიდა სამარეში, ვერ ელირსა თავისი საყვარელი „ქემალუდღოვლეს“ გამოქვეყნებას.

„ქემალუდღოვლეს წერილები“ პირველად საბჭოთა ხელისუფლების დროს გამოქვეყნდა 1924 წელს ბაქოში. იქვე გამოიცა რუსულადაც.

1878 წელი იყო. გავიდა იანვარი, თებერვალი, დაღვა მარტი, მაგრამ ისევ მძვინვარებდა მკაცრი ზამთარი: თბილისში გაზაფხული იგვიანებდა. ძალიან გაუჭირდა ამ წელს ახუნდოვს მიძინებული ბუნების დუმილი; შრომით და ლელვით დაძაბუნებულს, სამოცდამეექვსე წელში გადამდგარს, ჯანმა უმტყუნა, მაგრამ მის გულში კვლავ კრთოდა შუქი იმედისა და სიხარულისა. იგი ხედავდა, როგორ ნელ-ნელა იღვიძებდა მისი სათაყვანებელი ზალხი; გამოიცა აზერბაიჯანული გაზეთი, ბაქოში მშობლიურ ენაზე იღვმებოდა წარმოდგენები, აზერბაიჯანელები განათლების მისაღებად რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის ქალაქებში მიემგზავრებოდნენ... ის იყო ბელგიიდან დაბრუნდა ახუნდოვის ვაჟიშვილი რაშიდიც. მან ხომ ბრიუსელში მიიღო უმაღლესი ტექნიკური განათლება და მამის სასიქადულოდ ინჟინერი გახდა. ქალიშვილი ნისა-ხანუმიც მამას გვერდიდან არ შორდებოდა, თუბუც, მისი ცხოვრების ჭანუშორებელი თახამგზავრი, ძველებურად თავს დასტრიალებდა ქმარს. უახლოესი მეგობრებიც მოსულიყვნენ და თავს ადგნენ ლოგინად ჩავარდნილ ახუნდოვს. მაგრამ ყველაფერი ამაო იყო. 10 მარტს უკანასკნელად უთენდებოდა საკუთარ ჭერქვეშ, თათრის მოედნის მახლობლად, მტკვრის პირად მდგარ ორსართულიან, რიკულებიან სახლში (ამჟამად გორგასალის ქ. № 17-ში). ერთ-ერთ მეგობარს სურდა გაეგო, როგორ დაეკრძალათ მირზა ფათალი და შეფარვით ჰკითხა... სასიკვდილო სარეცელზე მწოლიარე ახუნდოვს ღიმილმა გადაჰკრა, მის მიმქრალ ხსოვნაში კიდევ ერთხელ იელვა სათაყვანებელი მირზა შაფის სახემ და მისგან პირველად გაგონილმა ომარ ხაიამის სტრიქონებმა:

მე არც სამოთხის იმედებით ვყოფილვარ ქვეყნად,
არც ჯოჯოხეთის მოლოდინით დამიკენესია.¹

— ალაპი არასოდეს მიწამებია და ჩემთვის სულ ერთია, როგორ დამასაფლავებენ. — აღმოხდენია სულთმობრძავს და ჩაჰქრობია თვალთა სინათლე.

ეს მოხდა გათენებისას.

მოდუდუნე მტკვარმა კასპიისპირეთში წაიღო სამწუხარო ამბავი: თბილისის მიწამ საშვილიშვილოდ მიიბარა აზერბაიჯანელი ხალხის სასიქადულო შვილის მირზა ფეტ-ალი ჰაჯი ალესქერ-ოღლი ახუნდოვის ნეშტით.

ბოტანიკური ბაღის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მუსლიმანთა ძველი სასაფლაოდან ხარფუხსა და მეტეხის მიდამოებს, ისანსა და მთელ ძველ თბილისს უკვე კარგა ხანია დასცქერის მის წმინდა სავანეზე ქართველი ხალხის მიერ აღმართული ძეგლი — კიდევ ერთი სიმბოლო იმ დიდი გრძნობისა, რომელსაც ხალხთა მეგობრობა ჰქვია.

¹ თარგ. მ. თოდუასი

რედაქტორი ქ. ქუჩუკაშვილი
მხატვარი დ. დუნდუა
მხატვ. რედაქტორი შ. დოლიძე
ტექნორედაქტორი ბ. ასათიანი
კორექტორი ლ. საბაშვილი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 5/VII-67 წ. ქალაქის ზომა 60×84¹/₁₆
ნაბეჭდი თაბახი 6,25, სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 4,2
უე 00314 ტირაჟი 3.000 შეკვ. № 1099
ფასი 15 კაპ.

გამომცემლობა „ნაკადული“, მარჯანიშვილის ქ. № 5.
Издательство «Накадули», ул. Марджанишвили № 5

საქ. კპ ცკ-ის გამომცემლობის სტამბა,
თბილისი, ლენინის ქ. 14.
Типография Издательства ЦК КП Грузии,
Тбилиси, ул. Ленина, 14.